

PRILOG PROUČAVANJU DEMOGRAFSKOG RAZVOJA DALMACIJE I ZADRA TRIDESETIH I ČETRDESETIH GODINA XIX STOLJEĆA

Lovorka Čoralić

U V O D

Razdoblje tridesetih i četrdesetih godina XIX stoljeća predstavlja za evropske narode doba konačnog učvršćivanja kapitalističkog načina proizvodnje i buržoaskog političkog sistema. Istovremeno kod većine njih dolazi do jačanja nacionalnih preporodnih ideja. Za razumjevanje tih procesa potrebno je poznavati i demografska kretanja u pojedinim zemljama, koja su bila usko povezana sa navedenim procesima.

Predmet ovog rada predstavlja demografski razvoj Dalmacije i njenog glavnog grada Zadra u navedenom periodu, izrađen prema knjizi »Handbuch der Statistik des Oesterreichischen Kaiserstaates« Josepha Haina. Pošto bi određene pojave bilo teško sagledati bez komparativnog materijala, u ovom ćemo radu usporedno prikazivati demografski razvoj svih ondašnjih krunskih zemalja Austrijske carevine (osim Vojne krajine) i njihovih glavnih gradova, za koje nam navedeno djelo pruža niz vrlo vrijednih i zanimljivih podataka o demografskom razvoju, a koje bi trebalo podvrći kritičkoj analizi. U ovom smo radu koristili samo pregledne rezultate, koje je autor izračunao.

Rad je zamišljen u četiri osnovna djela. U prvom se izlaže pregled historiografije o demografskom razvoju stanovništva Dalmacije, u drugom ocrta-vaju okolnosti u kojima je tekao demografski razvoj Dalmacije tridesetih i četrdesetih godina XIX stoljeća, u trećem iznose i objašnjavaju pokazatelji demografskog razvoja iz područja vitalne statistike, a u posljedjem se, kao zaključak, pokušava prikazati bilanca demografskog razvoja promatranih zemalja.

HISTORIOGRAFIJA

Pristupajući razmatranju historiografskih rezultata istraživanja demografskog razvoja Dalmacije i Zadra krajem XVIII i u prvoj polovini XIX stoljeća, potrebno je istaknuti da postoji samo mali broj radova, kod kojih je težište istraživanja usmjereno ka cjelovitoj analizi ovog problema u dinamičnom procesu međuveza društvenog, gospodarskog, političkog i kulturnog razvoja u vrijeme smjene francuskog i austrijskog vrhovništva. Pojedini aspekti demografskog razvoja Dalmacije i njenih gradova razmatrani su goto-

vo uvijek u sklopu većih cjelina ili su obrađivani samo njihovi pojedini elementi kao dopunska ilustracija ostalih problema dalmatinske i zadarske povijesti XIX stoljeća.

Sinteze povijesti Dalmacije, usmjerene na razmatranje političkih i administrativno-upravnih struktura strane vlasti u pokrajini, te općenito sažete u prikazivanju društveno-gospodarskog i kulturnog razvoja dalmatinskih gradova, nisu mogle pružiti iscrpniji osvrt na složenost demografskih gibanja u Dalmaciji u prvoj polovini XIX stoljeća.

Tako u djelu G. Novaka »Prošlost Dalmacije« — do danas najopsežnijem pregledu povijesti Dalmacije u hrvatskoj historiografiji, nalazimo krajnje rijetke podatke o broju stanovništva pokrajine i gradova u razdoblju francuske i austrijske vladavine tek kao usputne informacije.¹

Baveći se isključivo političkom poviješću Dalmacije, predstavnik talijanske historiografije G. Praga u djelu »Storia di Dalmazia« u cjelosti izostavlja ne samo demografski, već i društveno-gospodarski aspekt dalmatinske povijesti XIX stoljeća.²

Za razliku od malog broja cjelovitih pregleda povijesti Dalmacije, hrvatska i talijanska historiografija pokazale su daleko veće zanimanje za prošlost uskog prijelaznog razdoblja iz XVIII u XIX stoljeće.

Razmatrajući povijest Dalmacije u razdoblju od pada Mletačke Republike do priključenja talijanskom kraljevstvu, J. Katilinić u svom djelu »Memorie degli avvenimenti successi in Dalmazia dopo la caduta della Republica Veneta«, na osnovu suvremenih anagrafskih pregleda, prikazuje žiteljstvo pokrajine svrstano prema kriteriju njegove vjerske pripadnosti.³

U sintezi »Storia di Dalmazia (dal 1797 al 1814)« T. Erber navodi popis stanovništva Dalmacije izrađen po nalogu francuske uprave za potrebe regrutiranja vojnih obveznika 1806. godine. Popis ne sadrži broj stanovnika za svaki od gradova posebno, već ukupan zbroj žiteljstva po općinskim i distriktnim jedinicama.⁴

P. Pisani u radu »La Dalmatie de 1797 à 1815« sadržajno-metodološkim postupcima i rješenjima u mnogo čemu slijedi prethodnika T. Erbera. Zadržavajući se, međutim nešto iscrpnije na administrativno-upravnim značajkama francuske vladavine, Pisani navodi dalmatinske gradove po načelu teritorijalne razdiobe na okruge, kantone, te gradske i seoske općine. U područje zadarskog distrikta pritom su ubrojani kantoni Zadar, Obrovac, Pag i Ugljan (Sv. Eufemija).⁵

Nasuprot prethodno navedenim sintezama koje svojim tematskim interesom i metodološkim postupcima predstavljaju istraživački domet XIX stoljeća, čitavo stoljeće mlađi rad Š. Peričića »Dalmacija uoči pada Mletačke Republike« obilježava znatno složeniji i metodološki raznovrsniji pristup navedenoj problematici. Iscrpno razmatrajući društveno-gospodarske i političko-kulturne prilike u Mletačkoj Dalmaciji u posljednjem desetljeću 18. stoljeća, autor ukazuje i na demografska kretanja u pokrajini, pri čemu je težište usmjereno ka objašnjenju osnovnih uzroka i pravaca unutrašnjih i vanjskih migracijskih procesa u posljednjim godinama mletačke vlasti u Dal-

¹ G. Novak, Prošlost Dalmacije, sv. II, Zagreb 1944, str. 267.

² G. Praga, Storia di Dalmazia, Padova 1954.

³ J. Katilinić, Memorie degli avvenimenti successi dopo la caduta della Republica Veneta, Split 1841, str. 248—251.

⁴ T. Erber, Storia di Dalmazia (dal 1797 al 1814), Zadar 1888, str. 141.

⁵ P. Pisani, La Dalmatie de 1797 à 1815, Paris 1893, str. 1, 97.

maciji. Nasuprot tome, ostali aspekti demografskog razvoja u dalmatinskim gradovima i seoskom zaleđu obuhvaćeni su sa svega nekoliko uopćenih zaključaka i bez iscrpnijeg razmatranja složenosti demografskih kretanja u sveukupnim zbivanjima s kraja 18. stoljeća.⁶

Isključivo zadarskom poviješću u razdoblju posljednjih desetljeća mletačke vlasti bavio se A. de Benvenuti u djelu »Storia de la città di Zara dal 1409 al 1797«. Iako je veći dio knjige posvećen političkoj povijesti Zadra, autor u svoje djelo unosi i poglavlje o unutrašnjem razvoju grada, u sklopu kojeg, služeći se izvještajima generalnih providura, bilježi broj njegovih stanovnika iz 1714. i 1791. godine.⁷

Sve do nedavno objavljene opsežne sinteze autora T. Raukara, I. Petriciolija, F. Švelca i Š. Peričića »Zadar pod mletačkom upravom« navedeni rad A. de Benvenutija predstavljao je jedini cjeloviti pregled povijesti Zadra od XV do kraja XVIII stoljeća. Premda »Zadar pod mletačkom upravom« ne obuhvaća i razdoblje XIX stoljeća, vrijedi spomenuti osvrt Š. Peričića na demografske i migracione procese na zadarskom području u posljednjem stoljeću mletačkog vrhovništva. Prikazujući dinamiku kretanja stanovništva na teritoriju grada i u obalno-otočkom distriktu u razdoblju od 1714—1797. godine, autor napose ukazuje na krajnje polagan porast gradskog stanovništva uslijed »gospodarske nerazvijenosti, minimalnih higijensko-zdravstvenih uvjeta i priličnog pomora djece«.⁸

Najbolji pregled demografskog razvoja Hrvatske u gotovo dvostoljetnom povijesnom razdoblju predstavlja djelo J. Gele »Demografske promjene u Hrvatskoj 1790—1981.« svojom sadržajnom usmjerenošću, metodološkim postupcima i širinom vremensko-prostornog zahvata. Polazeći od društvenih, gospodarskih i povijesnih preduvjeta demografskih promjena autor na osnovu službenih statistika austrijske uprave u poglavljima o demografskim promjenama u Dalmaciji u prvoj polovini XIX stoljeća, razmatra prirodno kretanje i promjene u strukturi stanovništva u usporedbi sa ostalim oblastima Hrvatske. Baveći se pokrajinom kao cjelinom, tj. ne ulazeći u demografska gibanja pojedinih gradova, autor objavljuje i razmatra tabelarne statističke podatke kretanja ukupnog broja stanovništva (str. 83—98), stope emigracija i imigracija (str. 109—111), promjene u natalitetu (str. 122—125), fertilitetu (str. 138—146), mortalitetu (str. 146—149), napose dojenčadi (str. 158—162), po dobi i spolu (str. 165—167), ukupan reproduksijski saldo stanovništva (str. 174—178), da bi naposljetku ukratko ukazao na ulogu migracionih procesa u sveukupnom demografskom razvoju (str. 180—186) i promjenama u dobnospolnoj strukturi stanovništva Dalmacije i Hrvatske (str. 201—207).⁹

Smjene austrijske i francuske uprave u Dalmaciji na prijelomu iz 18. u 19. stoljeće dovodile su do učestalih popisa stanovništva zbog potreba vojne regrutacije i reformnih zahvata u administrativnom ustrojstvu pokrajine, te je stoga razumljiv i znatan interes historičara za objavljivanje i razmatranje anagrafskih pregleda mletačke, francuske i austrijske uprave. Tako L. Gargnanin, suvremenik zbivanja na prijelazu u 19. stoljeće, u radu »Riflessioni economico-politiche sopra la Dalmazia« objavljuje prilog »Tavolle sta-

⁶ Š. Peričić, Dalmacija uoči pada Mletačke Republike, Zagreb 1980, str. 12—31.

⁷ A. de Benvenuti, Storia della città di Zara (dal 1409 al 1797), Milano 1944, str. 307—331.

⁸ T. Raukar, I. Petricioli, F. Švelec, Š. Peričić, Zadar pod mletačkom upravom, Zadar 1987, str. 457—460.

⁹ J. Gelo, Demografske promjene u Hrvatskoj 1790—1981, Zagreb 1987.

tistiche della Dalmazia« nastao na osnovu javnih dokumenata (»pubblici documenti«) i aproksimativnih računa (»calcoli di approssimazioni«). U Zadarski distrikt uključene su oblasti Zadar, Nin i Novigrad, sa posebno izdvojenim stanovništvom varoša (borghi), kaštela ili utvrđenih mjesta (castella e luoghi fortificati) i sela (villagi). Stanovništvo ovih djelova distrikta autor svrstava po načelu vjerske pripadnosti.¹⁰

U zbirci »Curiosità storiche zaratine« A. Sabalić služeći se anonimnim izvjestiteljima i popisima generalnih providura Mletačke Dalmacije, navodi broj stanovnika Zadra za pojedina godišta iz razdoblja kraja mletačke vladavine.¹¹

D. Foretić je u prilogu »Tabela enciclopedica del Regno di Dalmazia« objavio i obradio anagrafe baruna F. M. di Carne-Steffaneo, savjetnika carske kraljevske komisije 1796. godine. Tabela je podjeljena na 19 statističkih odsječaka, koji odgovaraju jednakom broju okružja. Između ostalog sadrži i popis stanovništva po načelu vjerske pripadnosti i brojnom stanju crkvenih lica po crkvenim ustanovama.¹²

U prilogu »Dvije anagrafske tabelle za područje Dalmacije iz druge polovine 18. stoljeća« D. Božić-Buzančić objavljuje i uspoređuje tabelu iz 1771. godine, sastavljenu po nalogu generalnog providura za Dalmaciju i Mletačku Albaniju D. Condulmera, sa deset godina kasnije izrađenom (1781) generalnog providura P. Boldùa. Obe tabelle podjeljene su načelom administrativnih okruga, sa razlikom što tabela iz 1771. izdvaja Novigrad kao posebnu administrativnu jedinicu, dok ona iz 1781. godine podatke za Novigrad iznosi u sklopu zadarskog distrikta. Stanovništvo je u oba popisa svrstano na osnovu dobne, spolne i vjerske određenosti, te pripadnosti obitelji plemićkom, građanskom ili pučkom staležu. Tabela iz 1781. godine donosi i profesionalnu strukturu stanovništva.¹³

Popise stanovništva iz razdoblja od 1771—1808. godine razmatra I. Erceg u prilogu »Stanovništvo Dalmacije (na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće)«. Autor uspoređuje rezultate istraživanja već spomenutih Condulmera (1771), Boldùa (1781), Steffanea (1798), Gargnanina (1796) i anonimnih statističkih izvještaja i zapisa iz 1793., 1804. i 1807/8. godinu. Među popisima gradova, sela, kuća i obitelji (po staleškoj diobi), autor navodi i popise stanovništva zadarskog okružja, zadržavajući se napose na rezultatima francuske uprave na reviziji statističkih podataka iz 1807/8. godinu. Taj popis, izrađen radi potrebe regrutiranja vojnih obveznika sadrži pregled broja rođenih, vjenčanih i umrlih u pomenutom jednogodišnjem razdoblju. Razmatrajući faktore gospodarskih poremećaja i depopulacije (kuga, malarija) autor upozorava na njihovu povezanost sa nesrazmjerno jakim unutrašnjim migracijama u pojedinim okruzima i cijeloj pokrajini.¹⁴

Dio zbirnih statističkih pregleda i izvještaja o ukupnom stanju »uprave, gospodarstva, prosvjetno-kulturnih prilika, društveno-političkih odnosa i demografskog stanja« gradova Dalmacije u razdoblju Druge austrijske uprave, objavljuje i razmatra B. Stulli u prilogu »Građa o stanju u Dalma-

¹⁰ L. Garganin, *Riflessioni economico-politiche sopra la Dalmazia*, sv. I, Zadar 1806, str.

¹¹ A. Sabalić, *Curiosità storiche zaratine*, Zadar 1906, str. 92—99.

¹² D. Foretić, *Tabela enciclopedica del Regno di Dalmazia*, Radovi Instituta JAZU u Zadru, knj. X, 1963, str. 291—307.

¹³ D. Božić-Buzančić, *Dvije anagrafske tabelle za područje Dalmacije iz druge polovine 18. stoljeća*, Arhivski vjesnik, knj. XI—XII, 1968—69, str. 43—53.

¹⁴ I. Erceg, *Stanovništvo Dalmacije (na prijelazu iz 18. u 19. st.)*, *Acta historico-oconomica Jugoslaviae*, sv. II, 1975, str. 7—27.

ciji 1818. godine«, pri čemu su za nas posebno zanimljivi radovi koji se odnose na demografske prilike u Dalmaciji, napose u Zadarskoj oblasti. Tako tekst »Bemerkungen über Dalmatien«, objavljen u bečkim novinama »Väterländische Blätter« u travnju 1818. godine, donosi popise stanovništva dalmatinskih kotara i gradova u razdoblju od 1808—1815. godine. Tekst o Krajevini Dalmaciji iz udžbenika »Kleine Geographie des Oesterreichischen Kaiserstaates zum Gebrauch in den höhoren Classen der Mittelschulen und beydem Privat Unterrichte von Joseph Max F. von Lichtenstein«, objavljuje i rezultate najnovijeg popisa stanovništva 1817. godine. Građu o stanovništvu Dalmacije za 1818. godinu sadrži i literarno-povijesni izvor »Reisen durch des Oesterreichische Illyrien, Dalmatien und Albanien im Jahre 1818«, te elaborat »Beiträge zur Uebersicht des politische-statistischen Zustandes der Provinz Dalmazien«. Stulli na kraju navodi i dva sveska serijske edicije statističkih godišnjaka iz 1828. i 1829. godine, objavljenih pod naslovom »Versuch einer Darstellung der Oesterreichischen Monarchie in statistischen Tafeln 1828« i »Darstellung der Oesterreichischen Monarchie in statistischen Tafeln, II-ter Jahrgang 1829«.¹⁵

Problemom »gladi, bolesti, smrti, pauperizacije i iseljavanja« kao ključnim činiocima demografskih poremećaja u Dalmaciji, napose u zadarskom zaleđu, bavi se Š. Peričić u prilogu »Oskudica i glad u Dalmaciji u XIX i početkom XX stoljeća«. Razmatrajući kronološkim redom cikličke pojave gladi, bolesti ljudi i stočne zaraze, autor ukazuje na uzorke i intenzitet migracionih procesa stanovništva zaleđa u Zadar u prvoj polovini XIX stoljeća.¹⁶

Stanovništvo Zadra i ostalih dalmatinskih gradova prve polovine XIX stoljeća, napose stopa nataliteta i mortaliteta, te njihove uzročnosti i međusobne povezanosti sa učestalim ciklusima bolesti i epidemija, predmet je razmatranja R. Jelića u prilogu »Zdravstvo u Dalmaciji u doba narodnog preporoda (1835—1848)«.¹⁷

M. Zaninović u uvodnim razmatranjima svog članka »Školstvo u Dalmaciji u tijeku narodnog preporoda (1835—1848)« ukazuje na opća društveno-gospodarska obilježja pokrajine navodeći brojčane podatke o stanovništvu okružnih gradova Dalmacije.¹⁸

Ionako rijetki prilozi koji objavljuju i obrađuju statističke podatke o stanovništvu Dalmacije kronološki ne dopiru do 30-ih godina XIX stoljeća, zadržavajući se poglavito na anagrafskim pregledima sa prijelaza XVIII i XIX stoljeća. Kao izvor za razdoblje kojim ćemo se baviti u ovom radu (1830—1850) mogu poslužiti i neki pregledi prirodnih, geografskih, gospodarskih i kulturnih osobitosti zemalja, carevine, koje su izradili austrijski znanstvenici. Čak tri takva pregleda karaktera popularne enciklopedije ili udžbenika djelo su austrijskog znanstvenika F. Pettera. Prvo od njih, u talijanskom prijevodu iz 1834. godine, pod naslovom »Compendio geografico della Dal-

¹⁵ B. Stulli, Građa o stanju u Dalmaciji 1818. godine, Zbornik zavoda za povijesne znanosti IC JAZU, Zagreb 1983, sv. XVIII, str. 119—189.

¹⁶ Š. Peričić, Oskudica i glad u Dalmaciji u 19. i početkom 20. stoljeća, Radovi Instituta za hrvatsku povijest, knj. XIII, Zagreb 1980, str. 1—32. Usporedi: »Glavne značajke gospodarstva Dalmacije od 1835—1848. godine«, Zadarska Revija, br. 4—5, 1987, str. 315—325.

¹⁷ R. Jelić, Zdravstvo u Dalmaciji u doba narodnog preporoda (1835—1848), Zadarska revija, br. 4—5, 1987, str. 475—503.

¹⁸ M. Zaninović, Školstvo u Dalmaciji u tijeku narodnog preporoda (1835—1848), Zadarska revija, br. 4—5, 1987, str. 503—514.

mazia« predstavlja vrlo iscrpan i sadržajno raznovrstan udžbenik geografije. Razmatrajući prirodno-geografska, gospodarska, administrativno-upravna, zavrstvena i kulturno-prosvjetna obilježja Dalmacije 30-ih godina XIX stoljeća, autor se u prilogu o stanovništvu glavnih okružnih gradova (Zadra, Splita, Dubrovnika i Kotora), posebno bavi Zadrom kao glavnim gradom cjelokupne pokrajine Dalmacije. Uključujući u zadarski okrug (circolo) i naseља Nin, Biograd, te otoke Sali i Silbu, autor žiteljstvo svrstava na osnovu uobičajenog načela vjerske pripadnosti.¹⁹

Isti autor tvorac je priloga o kraljevini Dalmaciji (das Königreich Dalmatien), objavljenog u sklopu znanstveno-popularne edicije »Das Pittoreske Oesterreich oder Album der Oesterreichische Monarchie«. Upotrebljavajući provincijske shematizme iz 1840. godine, autor donosi brojčani pregled stanovništva za glavne gradove dalmatinskih distrikata, pri čemu su u zadarski okrug ponovo uključene iste općinske jedinice.²⁰

Ukazujući na geografske osobitosti, gospodarski razvoj i administrativno-upravnu podjelu Dalmacije 40-ih godina XIX stoljeća isti autor u prilogu »Dalmazien in seinen verschiedenen Beziehungen« objavljuje pregled (uebersicht) stanovništva Dalmacije s kraja 1846. godine. Stanovništvo općina (Gemeinde) zadarskog distrikta svrstano je na osnovu njegove spolne i vjerske pripadnosti.²¹

Premda statistički pregledi demografskog razvoja Dalmacije i gradova koje objavljuje F. Petter predstavljaju zanimljivu usporednu građu, valja napomenuti da znanstveno-popularni karakter njegovih radova, namjenjenih potrebama školske literature i sažetom enciklopedijskom prikazu jedne od krunskih zemalja carevine, onemogućuje potpunu točnost, te stoga brojčani podaci o stanovništvu pokrajine i gradova, nisu uvijek u skladu sa službenim statističkim izvještajima i pregledima.²²

Iscrpan i brojnim službenim statističkim tabelama popraćen pregled geografsko-etnografskih posebnosti Dalmacije predstavlja rad F. Carrare »La Dalmazia descritta«. Za razliku od dotadašnjih jednoobraznih svrstavanja stanovništva, ovdje su statistički podaci predstavljeni metodološki razrađene. Žiteljstvo pokrajine podjeljeno je na osnovu spolne, dobne i vjerske pripadnosti, te bračnog stanja. Tabele o godišnjem natalitetu, mortalitetu, posebno zakonite i nezakonite djece, starosna dob umrlih, prosjek po godištima i osnovni uzroci smrtnosti, podaci su koje autor tabelarno razrađuje u usporednom petogodišnjem razdoblju 1839—1844. godine. Osobito je vrijedan i tabelarni prilog sa popisom ukupnog stanovništva provincije i okruga u razdoblju 1828—1844. godine popraćen i usporednim pokazateljem godišnjeg povećanja stanovništva.²³

U opsežnom trotomnom djelu »Memorie sulla Dalmazia«, V. Lago donosi u tabelarnom prilogu pregled gospodarstva, administrativno-upravne po-

¹⁹ F. Petter, Compendio geografico della Dalmazia, Zadar 1834, str. 4—5.

²⁰ Id., Das Pittoreske Oesterreich oder Album der Oesterreichischen Monarchie, Wien 1840—1843, st. III: Das Königreich Dalmatien, Wien 1841, str. 44.

²¹ Id., Dalmazien in seinen verschiedenen Beziehungen, Gotha 1857, str. 5.

²² Tako npr. u Compendio geografico della Dalmazia F. Petter navodi kao broj stanovnika za godinu 1828. za Dalmaciju 341293, te za Zadarski distrikt 121315; Usporedimo li, međutim, ove rezultate sa službenim shematizmima koje objavljuju J. Hain (I, str. 490) i F. Carrara (str. 114) primjećujemo izvjesnu nepodudarnost (broj stanovnika Dalmacije iznosi 341320, a zadarskog distrikta 121343).

²³ F. Carrara, La Dalmazia descritta, Zadar 1846, str. 105—121.

djele, te stanovništva pokrajine Dalmacije od 1781—1855. godine, napose se zadržavajući na posljednjoj četvrtini XVIII stoljeća, francuskoj vladavini, te odabranom petogodištu druge austrijske uprave (1850—1855), zbog čega je razdoblje 1830—1850. ostalo gotovo nepokriveno statističkim pregledima i razmatranjem demografskih kretanja u pokrajini. Za razdoblje uoči pada Mletačke Republike autor koristi izvještaj generalnog providura P. Boldua iz 1781. godine i L. Gargnanina iz 1796. godine, dok se za godine francuskog vrhovništva poslužio pregledom stanovništva distriktnih jedinica iz 1813. godine. Uspoređujući podatke iz izvještaja generalnih providura i službenih shematizama za razdoblje od 16—19. stoljeća autor donosi podatke i o brojčanom kretanju zadarskog stanovništva iz 1830. i 1845. godine, te popis općina (comun) uključenih u teritorij zadarskog okruga (kantona).²⁴

J. Hain, Handbuch der Statistik des Oesterreichischen Kaiserstaates²⁵

Pošto navedeno djelo J. Haina predstavlja glavni izvor za izradu ovog rada, mislimo da je dobro reći nešto o samom djelu i prilikama u kojima je nastalo.

Razdoblje u kojem je djelo objavljeno pripada vremenu primjene statističkih metoda i postupaka kada još ne postoji suvremena i sustavno osmišljena anketa, sistem istraživanja, prikupljanja i obrade statističkih podataka, te stoga njegovim rezultatima valja pristupiti sa znatnim oprezom. Popise žiteljstva najčešće nije vršila stručna komisija odabranih činovnika, već oficirski kadar u suradnji sa mjesnim odborima i župnikom. Popisivači nisu obilazili svaku kuću ili obiteljsku jedinicu, već su u urede ili mjesta popisivanja dolazili predstavnici obitelji i odgovarali na upite članova komisije. Iako su lokalne vlasti nastojale osigurati prisustvo što više glavara obitelji kako bi se popis stanovnika obavio uz što je moguće manje odstupanja, teško je vjerovati da je odaziv bio u cjelosti ostvaren. Ostale prisutne poteškoće (neprovjeravanje iskaza ispitanika, neuvježbanost i nestručnost popisivača, neujednačenost kriterija, izostanak suvremenih statističkih pomagala, manjkavo vođenje župnih matica itd.) također su doprinijeli da popis završen krajem 1851. godine nije u potpunosti odgovarao administrativno-upravnim zahtjevima i potrebama austrijske vlasti. Stoga je carskim patentom od 31. 10. 1857. određen novi popis za čitavu Monarhiju s kojim ujedno započinje novo doba primjene i obrade statističkih podataka u svrhu precizne evidencije stanovništva.²⁶

»Handbuch der Statistik...« izrađen je na osnovu službenih statističkih izvještaja austrijske administracije za svaku od krunskih zemalja carevine i pripada malobrojnoj skupini izvorne građe za demografsku povijest Dalmacije i Zadra u razdoblju 1830—50. godine. Nakon uvodnih napomena o statistici, statističkim školama i metodama (str. 1—92), te kratkog poglavlja o prirodno-geografskim obilježjima većih teritorijalnih oblasti (str. 101—149), prvi svezak se u cjelosti bavi usporednim demografskim razvojem svake od krunskih zemalja carevine. Stanovništvo države svrstava na osnovu njihove jezične odnosno narodnosne pripadnosti, određujući granice

²⁴ V. Lago, *Memorie sulla Dalmazia*, sv. I, Venezia 1869, str. XXIV—XXVII, XXXV, sv. II, Venezia 1870, str. 297.

²⁵ J. Hain, *Handbuch der Statistik des Oesterreichischen Kaiserstaates*, sv. I, Wien 1852.

²⁶ M. Gross, *Počeci moderne Hrvatske*, Zagreb 1985, str. 29—32.

i rasprostranjenost svakog »plemena« (Stamm). U hrvatsku narodnost Ha-in ubraja Slaveno-Hrvate (Sloveno-Kroaten) i Srbo-Hrvate (Serbo-Kroaten), da bi potom, služeći se popisom stanovništva iz 1846. godine, utvrdio etničku strukturu Dalmacije »Die Slaven sind in allgemeinen Dalmatien, in Nordosten auch Morlaken, im Süden Ragusaner, und Bocchesen genannt« (str. 242). Židovi i Talijani rasprostranjeni su duž čitave kraljevine (in ganzen Königreich), a Albanci samo u blizini Zadra (Borgo Erizzo ili Arbanasi).²⁷ Slijedi statistički pregled stanovništva po načelu vjeroispovijesti (str. 271—278), domovinske pripadnosti (str. 278—284), spolu (str. 286—291), dobi (str. 291—302), mjestu boravka (str. 307—314), zanimanju (str. 314—315), te, konačno, postotni udio stanovništva umnih ili fizičkih oštećenja (str. 315—318). Autor potom objavljuje za nas najzanimljiviji dio statističkog pregleda: broj vjenčanih, rođenih i umrlih u razdoblju 1830—1850. (str. 318—475). Službene statističke izvještaje za sva tri demografska činioca autor objavljuje i ukratko razmatra usporedo za sve zemlje carevine, te, gdje je to na osnovu statističke građe bilo moguće, i za svaki od glavnih gradova.

Redoslijed iznošenja statističkih podataka ostaje prilikom svake od tri navedene cjeline gotovo istovjetan. Na samom početku nalazi se ukupan broj vjenčanih, rođenih i umrlih, te broj istih na 100.000 stanovnika u dvo- i osmogodišnjim razdobljima od 1830—1850. godine. Slijede pregledi broja vjenčanih, rođenih i umrlih s obzirom na vjersku, nacionalnu, dobnu i spolnu pripadnost, stopa odstupanja i poremećaja po godištima (Veränderlichkeit nach dem Zeit), te zasebne statističke rubrike pokazatelja plodnosti brakova, postotnog udjela ukupnog stanovništva u brakovima, rodnost i smrtnost nezakonite djece. Na kraju svake cjeline ukratko je sažeto i sa prethodnim razdobljem uspoređeno stanje prema izvještajima za najnovija godišta 1848—1851. godine. Završna poglavlja o stanovništvu zemalja carevine odnose se na stopu prirodnog prirasta stanovništva s pregledom »vjerojatnog (demografskog) stanja stanovništva početkom 1852. godine« (str. 475—497).

Podacima, koje nam pruža »Handbuch der Statistik des Oesterreichischen Kaiserstaates 1852«, vrlo vrijednim za istraživanje gospodarskih, društvenih, kulturnih, prosvjetnih, zdravstvenih i demografskih prilika u Monarhiji u prvoj polovini XIX stoljeća, treba pristupiti kritički, provjeravajući ih, kad je moguće, komparativnom građom i usporednim razmatranjem već ranije utvrđenih podataka i činjenica. Stoga ćemo autorove statističke podatke, vezane uz demografski razvoj Dalmacije i Zadra nastojati uklopiti u sklop širih gospodarskih i društvenih zbivanja u našim krajevima u tridesetim i četrdesetim godinama XIX stoljeća.

OKOLNOSTI DEMOGRAFSKOG RAZVOJA DALMACIJE 1830—1850. GODINE

Statistički podaci povećanja i prirasta, smrtnosti, broja vjenčanja i ostalih vidova kretanja stanovništva pokrajine Dalmacije i glavnog grada Zad-

²⁷ Iskrivljeno poimanje nacionalne strukture stanovništva Dalmacije posljedica je preuzimanja Šafarikovih koncepcija o nacionalno-jezičnoj strukturi Južnih Slavena prema kojoj se u sklopu srpskog »plemena« obuhvaćeni Bugari, Srbi u Ugarskoj i Turskoj, Bosanci, Crnogorci, Slavonci, te Dalmatinci u austrijskoj Dalmaciji i Turskoj. (Usporedi M. Gros, nav. dj., str. 48—49).

ra rezultat su složenih demografskih gibanja na cjelokupnom području Dalmacije, uvjetovanih međuzavisnim spletom društvenog, gospodarskog i kulturnog razvoja pokrajine tokom prve polovine XIX stoljeća.

Društvo

Dalmacija u vrijeme Druge austrijske uprave obuhvaća teritorij od Raba na sjeveru do albanske granice na jugu, sežući u unutrašnjost do visova Velebita i Dinare, te granice bivše Dubrovačke Republike sa Hercegovinom i bivše Mletačke Albanije sa Crnom Gorom. U administrativno-političkom smislu pokrajina je podijeljena na četiri okruga, 25—28 kotara (pretura), 84—90 općina od kojih su 4 bile gradska poglavarstva, 31 gradsko načelstvo, a 55 općinski sindikati.²⁸

Dalmatinski gradovi nisu bili naselja industrijsko-trgovačkog karaktera, već sitna administrativno-upravna središta, obilježena nasljeđem komunalne samobitnosti (municipalizma) i složenom strukturom stanovništva mješovite nacionalne, vjerske i staleške pripadnosti. Građanstvo Dalmacije prve polovine XIX stoljeća tvorili su ostaci starog municipalnog građanstva, razvlaštenog plemstva, sloj obrtnika i malobrojne inteligencije raznorodnog društvenog podrijetla, te nova trgovačka buržoazija pretežno vangradskog porijekla.²⁹ Pravoslavno stanovništvo činilo je brojčano neveliku, ali, posebice u većim gradskim naseljima (npr. Šibenik), ekonomski snažnu i međusobno povezanu cjelinu. Stanovništvo dalmatinskog kontinentalnog zaleđa bilo je sastavljeno, izuzimajući mješoviti karakter većih naselja (Knin, Drniš, Obrovac, Sinj), isključivo od seoskog pučanstva vezanog tijekom čitavog razdoblja prve polovine XIX stoljeća pravno-ekonomskim ustanovama dalmatinskog kolonata i kmetstva.³⁰

Nastupom Druge austrijske uprave, Zadar, glavni grad pokrajine Dalmacije i sjedište guvernera i zemaljske vlade, najviših sudskih (Prizivni i Vrhovni okružni sud), upravno-financijskih (Financijska direkcija i tužilaštvo, Glavna blagajna provincije, Kotarska financijska direkcija, Carina) i vojnih službi i ureda za pomorstvo, lučki promet, poštu, telegraf, trgovinu i obrt, postaje tijekom prve polovine XIX stoljeća ciljem mnogih doseljenih činovničkih i trgovačkih obitelji iz različitih zemalja Carevine (Venecija, Lombardija, Trst).³¹ Te će se obitelji, srodnog kulturno-jezičnog porijekla i tradicije, priključiti ostacima stanovništva doseljenog u razdoblju mletačkog vrhovništva, tvoreći tako kulturom, jezikom, običajima, pa čak i nošnjom bitno različitu skupinu žiteljstva od hrvatske pučke jezgre, koja je, okupljena u predgrađima, sačuvala u prezimenima, jeziku i običajima hrvatski etnički karakter.³² Zahvaljujući stoga, pojačanom useljavanju činovničko-

²⁸ R. Petrović, Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX st., Sarajevo 1968, str. 11; S. Obad, Dalmatinsko društvo u preporodno doba, Zadarska revija, br. 4—5, 1987, str. 300; R. Jelić, nav. dj., str. 495.

²⁹ R. Petrović, nav. dj., str. 19—21; B. Stulli, Ekonomsko-društvene prilike u Dalmaciji u 19. stoljeću, Dubrovnik, br. 3—4, 1962, str. 9—10; J. Grabovac, Zadar za druge austrijske vlasti, Zbornik »Zadar«, 1964, str. 208—209; S. Obad, nav. dj., str. 315—316.

³⁰ R. Petrović, nav. dj., str. 48—58; S. Obad, nav. dj., str. 302—304.

³¹ R. Petrović, nav. dj., str. 40—44; J. Grabovac, nav. dj., str. 208—211; L. Marčić, Stanovništvo Zadra, Beograd 1928, str. 39—41.

³² L. Marčić, nav. dj., str. 39—41; J. Grabovac, nav. dj., str. 209—210.

-trgovačkih obitelji iz različitih djelova Monarhije, te napose izrazitim migracijskim gibanjima stanovništva agrarnog zaleđa u godinama prirodnih poremećaja i gospodarske krize, stanovništvo Zadra bilježi tijekom prve polovine XIX stoljeća postepen porast. Još 1830. godine Zadar broji svega 5895 stanovnika.³³ Jedno desetljeće kasnije (1840) stanovništvo Zadra bitnije se ne povećava (oko 6000 stanovnika),³⁴ da bi posljedice snažnih migracijskih procesa bile vidljive već 1845. godine kada Zadar broji 7.300 stanovnika.³⁵

Usprkos primjetnom gospodarskom oporavku i demografskom rastu, usporedba broja stanovnika Zadra sa ostalim glavnim gradovima austrijske carevine krajnje je nepovoljna za sjedište pokrajine Dalmacije. Zadar je, naime, jedini glavni grad krunske zemlje, koji tokom prve polovine XIX stoljeća ne doseže broj od 10.000 stanovnika, te stoga na osnovu broja stanovnika ne ulazi niti u skupinu značajnih trgovišta (Marktflecken), seoskih općina (Landgemeinde) i sela (Dörfer) Austrijske carevine.³⁶

Gospodarstvo

Iako je Prva austrijska, a napose Francuska uprava poduzimala niz reforminih zahvata u cilju unapređivanja nezadovoljavajućeg stanja dalmatinske privrede, naslijeđe nepovoljnih razvojnih preduvjeta i česte smjene stranih vrhovništava nisu tijekom prvih desetljeća Druge austrijske uprave omogućile izrazitiji pozitivni pomak. Napredak poljoprivrede kontinentalnog zaleđa Dalmacije i dalje je sprečavala usitnjenost zemljišnog posjeda, neracionalna primjena ionako rijetkih agrotehničkih postupaka, te zaostalost proizvodnje, počevši od osnovnog poljoprivrednog oruđa, preko načina obrade sve do pripreme tržišnih viškova. Zanemareno livadarstvo, slabi pašnjaci, nesređeni posjedovni odnosi na površinama za ispašu, te poteškoće u redovnoj opskrbi soli i vode onemogućavali su intenzivniji zamah stočarstva, koje je, usprkos nepovoljnim preduvjetima, donosila seoskom stanovništvu mnogostruku korist opskrbljujući ga prehrambenim proizvodima i priličnom količinom vune i kože.³⁷

Nasuprot prilikama u prostoru kontinentalnog zaleđa, raznorodniji preduvjeti ekonomskog razvoja uvjetovali su bitno drugačije gospodarsko usmjerenje obalnog i otočnog pojasa Dalmacije. Proizvodnja ulja i vina pokazivala je, usprkos povremenim »bolestima loze«, nerodici, tržišnoj kolebljivosti i porezno-carinskim ograničenjima znatan rast tijekom čitave prve polovine XIX stoljeća, dok je značajnu nadopunu osnovnoj poljoprivrednoj djelatnosti priobalnog stanovništva predstavljao ribolov i izvoz usoljene ribe, te ulov koralja, kamenica i spužvi.³⁸

³³ F. Petter, *Das Königreich...*, nav. dj., str. 44.

³⁴ *Id.*, *Compendio...*, nav. dj., str. 4—5.

³⁵ *Id.*, *Dalmatien...*, nav. dj., sv. I, str. 14.

³⁶ Vidi tabelu 1 na strani 20.

³⁷ Š. Peričić, *Glavne značajke...*, nav. dj., str. 315;

B. Stulli, *Ekonomsko-društvene prilike...*, nav. dj., str. 4—5;

S. Ožanić, *Poljoprivreda Dalmacije u prošlosti*, Split 1955, str. 63, 91, 254;

B. Jurić, *Pregled gospodarstva i trgovine u Dalmaciji*, str. 15—16, 21.

³⁸ S. Ožanić, nav. dj., str. 132—133, 167; Š. Peričić, *Glavne značajke...*, nav. dj., str. 316—318; B. Stulli, *Ekonomsko-društvene prilike...*, nav. dj., str. 4—6; J. Juras, *Pregled gospodarstva i trgovine u Dalmaciji*, Zadar 1910, str. 23—28, 35—38; I. Karaman, *Privredni razvitak Dalmacije pod austrijskom upravom*, *Mogućnosti*, br. 6, 1965.

Ulaganje kapitala u pomorstvo i promet robom donosilo je, nasuprot zemljišnoj privredi, koja, unatoč postepenom porastu proizvodnje, nije prelazila okvire ekstenzivnog poljodjelstva, priobalnim gradovima znatniju ekonomsku dobit. Četrdesetih godina XIX stoljeća Zadar je bio jedno od vodećih lučkih središta, te je s obzirom na promet uvezene i izvezene robe zauzimao prvo mjesto, a po broju uplovljenih i isplovljenih brodova drugo mjesto, odmah iza Splita.³⁹ Prekretnica u razdoblju smjene jedrenjaka parobrodima krajem prve polovine XIX stoljeća nepovoljno se odrazila i na pomorstvo dalmatinskih luka, napose zadarskog obalnog i otočnog područja, čije je stanovništvo u znatnoj mjeri bilo zaposleno u brodarstvu, te je uslijed naglo povećanog broja nezaposlenih pomoraca proces njihovog iseljavanja u druge evropske lučke gradove predstavljao osnovnu posljedicu spore i nedjelotvorne ekonomsko-tehnološke preobrazbe gradske pomorske privrede.⁴⁰

Gospodarska povijest Dalmacije prve polovine XIX stoljeća obilježena je i prvim zamašnjim pokušajima austrijske uprave da preobrazi zastarjele obrtno-manufakturne pogone u suvremene industrijske proizvodne objekte. Usprkos tome, usmjerenja ranokapitalističkog sustava zapadnoevropske privrede tek su neznatno utjecala na okoštalu gospodarsku strukturu dalmatinskih gradova, te je i nadalje u velikoj mjeri osnovno obilježje proizvodnje predstavljala prerada poljoprivrednih proizvoda (vino, ulje, brašno) malih proizvodnih mogućnosti i sa rijetkim prodorima na šira evropska tržišta.⁴¹ Uklapajući se u opće naznake gospodarstva Dalmacije tijekom prve polovine XIX stoljeća, zadarska privreda također je obilježena prevagom obrtno-manufakturne proizvodnje, u kojoj se razgranatošću tržišno-ekonomskog usmjerenja i opsegom proizvodnih mogućnosti izdvajala tradicionalna grana zadarske privrede — proizvodnja likera. Bilježeći u posljednjim godinama prve polovine XIX stoljeća znatan napredak u proširenju opsega i raznovrsnosti proizvodnje (do 33 različita likera), osvajanju novih tržišta i pojavi novih proizvođača (Luxardo, Sabalić, Magazzin, Klein), ova je djelatnost jedina sadržavala elemente industrijski organizirane proizvodnje. Ostali oblici prerađivačke djelatnosti u Zadru u prvoj polovini XIX stoljeća (tiskare, tvornice voska, stakla, tjestenine, piva, konopa, tkaonica, svilara) svojim tehnološkim mogućnostima i proizvodnim opsegom ne prelaze okvire obrtno-manufakturne proizvodnje.⁴²

Usporedo sa postepenim procesom društvenog, političkog i kulturnog svakodnevlja grada u okvirima statusa administrativno-upravnog središta

³⁹ Š. Peričić, *Glavne značajke...*, nav. dj., str. 321—322; V. Maštrović, *Pomorstvo Zadra u XIX stoljeću*, *Pomorstvo grada Zadra*, Zagreb 1963, str. 72—81;

B. Stulli, *Ekonomsko-društvene prilike...*, nav. dj., str. 6—7; J. Grabovac, nav. dj., str. 211—212; B. Jurić, nav. dj. str. 52; R. Petrović, nav. dj., str. 28—31, 35, 38.

⁴⁰ V. Maštrović, nav. dj., str. 80—81; B. Stulli, nav. dj., str. 6—7; R. Petrović, nav. dj., str. 28.

⁴¹ Š. Peričić, *Glavne značajke...*, nav. dj., str. 318—321; B. Stulli, *Ekonomsko-društvene prilike...*, nav. dj., str. 3—5; B. Jurić, nav. dj., str. 15—16, 42; J. Grabovac, nav. dj., str. 211—212; R. Petrović, nav. dj., str. 26.

⁴² B. Jurić, *Industrija u Zadru od pojave prvih manufaktura do suvremene industrijske ekspanzije*, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. 19, 1972; Š. Peričić, *Glavne značajke...*, nav. dj., str. 319—320; J. Grabovac, nav. dj., str. 208—211.

pokrajine, mijenjalo se i vanjsko urbanističko naličje gradske jezgre. Na nasipima mletačkog bastiona Grimani uređuju se 1829. godine prostrane površine parka, preuređuju stare i grade brojne nove zgrade za potrebe središnjih službi i ureda, otvara se novi gradski vodovod (1838), te u svrhu prevladavanja gospodarske i prometne izdvojenosti grada, gradi cesta koja spaja Zadar preko Velebita sa Karlovcem, omogućujući tako redovan putnički saobraćaj između Dalmacije i zemalja Srednje Evrope (1833).⁴³

Pojačavanjem reformnih zahvata u oblasti usmjeravanja gospodarskog razvoja, administrativno-upravnog ustrojstva, vanjske fizionomije gradske jezgre i društvenog svakodnevlja, Zadar se polako modernizirao prema ukusu i zahtjevima službenog statusa glavnog grada pokrajine, nastojeći u ograničenim mogućnostima oponašati središnju prijestolnicu Carevine.

Prirodni poremećaji

Nasuprot općenitim, pretežno sporo promjenljivim odrednicama povišenog razvoja pokrajine, pojave izvanrednih i neredovitih faktora poremećaja izraženih neočekivanim nastupom prirodnih nepogoda, bolesti, epidemija, nerodica, gladi, oskudice i sl., uvjetuju znatne otklone ostalih činilaca unutrašnjeg života zemlje, vidljive napose u poremećajima njenog gospodarskog i demografskog razvoja.

Razdobljem 1828-29. godinu započeo je ciklus nerodice, gladi, bolesti i drugih poremećaja u društvenoj i gospodarskoj strukturi dalmatinskog, a napose zadarskog zaleđa. Desetomjesečna suša uzrokovala je slab urod žita na čitavom širokom i plodnom kopnenom pojasu zadarskog distrikta. Najteže stanje bilo je u Bukovici, okolici Knina i Skradina, gdje je ishrana stanovništva ovisila isključivo o urodu žita i stoci koja je ugibala uslijed jake studeni.⁴⁴ Sušno razdoblje nastavilo se i 1830. godine, pa je ljetina još više podbacila, a elementarne nepogode uzrokovale krajnje slab urod maslina i grožđa. Nakon četverogodišnjeg oporavka, zadarsko zaleđe ponovo je zadesila izuzetno duga suša, uslijed čega je urod maslina opao za trećinu u odnosu na prinos iz 1828. godine. Slijedeće 1835/36. godinu nerodica (na zadarskom području) nije više bila tako izrazita kao u prethodnim godinama, te su posljedice po seosko stanovništvo bile nešto blaže.⁴⁵ Oskudica hrane redovito je bila popraćena epidemijama ljudi i stoke. Dizinterija je 1834. godina uzrokovala smrt mnogih oboljelih u samom gradu, a epidemija slinavke 1828. i 1833. godine izrazito smanjila stočni fond zagorskih sela.⁴⁶

Neredovita i niskokalorična ishrana smanjivala je radnu sposobnost i dovodila do veće smrtnosti stanovništva seoskog zaleđa. Stoga se, uslijed dugotrajnih prirodnih poremećaja i gospodarske krize, iseljavanje stanovništva nametnulo kao jedna od mogućnosti egzistencijalnog spasa življa iz seoskog zaleđa. Stanovništvo je dijelom odlazilo u Hrvatsku, Slavoniju ili Bosnu, dok se je najveći dio u potrazi za hranom i zaposlenjem spuštao u ob-

⁴³ J. Grabovac, nav. dj., str. 211;
C. F. Bianchi, Fasti di Zara, Zadar 1888, str. 137.

⁴⁴ Š. Peričić, Oskudica..., nav. dj., str. 6—8;
R. Jelić, nav. dj., str. 508—509.

⁴⁵ Š. Peričić, Oskudica..., nav. dj., str. 8—9.

⁴⁶ Ibid., str. 24—26; R. Jelić, nav. dj., str. 508—509.

ližnje obalne gradove. Stoga će i sam Zadar, premda bez većih suvremeno organiziranih industrijskih pogona, koji bi pogodovali stalnom prilivu i za-pošljavanju mnoštva radne snage seoskog zaleđa, ipak zahvaljujući razvijenoj pomorskoj privredi i proizvodnji alkoholnih pića i grafičkim pogonima, te omanjim prerađivačkim radionicama obrtno-manufakturnog karaktera, bar za kraće vrijeme predstavljati cilj migracionih procesa iz kopnenog zaleđa.⁴⁷

Zapošljavajući se isprva na javnim radovima uz privremeni smještaj u gradu i materijalnu pomoć dobrotvornih ustanova i pojedinaca, dio seoskog življa je nakon nekog vremena napuštao grad i vraćao se na selo. Nasuprot tome, dio useljenika ostajao je u gradu, nastojeći neredovito zaposlenje pre-tvoriti u trajno, a privremeni boravak u status trajnog naseljavanja. Zasni-vajući obitelj i uključujući se u gospodarsko-društveno svakodnevlje grada, ovaj sloj bivšeg seoskog stanovništva odigrao je ulogu značajnog činioca de-mografske preobrazbe i razvoja Zadra u razdoblju od 1830. do 1850. godine.

Tabela 1: *Stanovništvo glavnih i ostalih većih gradova Austrijske Carevine 1851. godine*

Beč	431147	(glavni grad Donje Austrije)
Milano	160101	(glavni grad Lombardije)
Venecija	123290	(glavni grad Venecije)
Prag	118405	(glavni grad Češke)
Lavov	68325	(glavni grad Galicije)
Graz	55421	(glavni grad Štajerske)
Brno	47359	(glavni grad Moravske)
Linz	26618	(glavni grad Gornje Austrije)
Ljubljana	17256	(glavni grad Kranjske)
Innsbruck	13148	(glavni grad Tirola)
Celovec	12101	(glavni grad Koruške)
Opava	10097	(glavni grad Šleske)
Zadar	7555	(glavni grad Dalmacije)
Zagreb	14258	
Osijek	13221	
Rijeka	10568	

Izvor: J. Hain, Handbuch zur Statistik Oesterreichischen Kaiserstaates, Wien 1852, str. 310—311 (nema podatke za Zadar).

Podaci za Zadar: Tafeln zur Statistik Oesterreichischen Monarchie, Wien 1852.

⁴⁷ Š. Perićić, Glavne značajke..., nav. dj., str. 318—322; V. Maštrović, nav. dj., str. 73—81; L. Marčić, nav. dj., str. 41.

POKAZATELJI DEMOGRAFSKOG RAZVOJA DALMACIJE I ZADRA 1830—51. GODINE

*Efektivno civilno stanovništvo**

Pojmom Efektivno civilno stanovništvo obuhvaćeno je sve prisutno stanovništvo pokrajine. U njega je ubrojeno sve prisutno domaće stanovništvo i stranci, tj. osobe koje svoje stalno mjesto boravka imaju izvan pokrajine, ali koje se u trenutku na koji se broj stanovnika odnosi nalazi u njoj.

Prije nego pređemo na razmatranje podataka koje nam pruža vitalna statistika (broj vjenčanih, rođenih i umrlih itd.) Austrijske Carevine i same Dalmacije, potrebno je ukratko izložiti kretanje efektivnog civilnog stanovništva u navedenim zemljama. Pošto ga je J. Hain promatrao u vremenskim odsječcima 1830—34, 1834—40 i 1840—46. godine, u ovom ćemo radu slijediti taj princip, makar bi ga bilo bolje promatrati u jednolikim vremenskim razmacima (npr. trogodišnjim).

U razdoblju od 1830. do 1834. godine sve zemlje austrijske carevine bilježe porast ukupnog broja stanovnika. Izuzetak predstavlja jedino Salzburg i Galicija, što svakako treba prihvatiti sa određenim oprezom, budući da već u slijedećem razdoblju baš ona bilježi izuzetno povećanje broja stanovnika, upućujući time na pretpostavku da se u prvom promatranom razdoblju vjerojatno radilo o neujednačenoj primjeni kriterija popisivanja ili manjkavosti prilikom prebacivanja podataka iz jednog razdoblja u drugo.

U istom razdoblju, najveće relativno povećanje broja stanovnika (5,40%) bilježi baš Dalmacija. Poredak, međutim, izgleda drugačije promatramo li apsolutno povećanje žiteljstva, koje je najveće u najnapučenijim zemljama: Češkoj, Lombardiji i Štajerskoj, nasuprot čemu znatno niži porast bilježe zemlje alpskog prostora, napose Koruška, Kranjska i Gornja Austrija.

U slijedećem zbirnom razdoblju (1834—1840) sve krunske zemlje, s izuzetkom Koruške i Tirola, bilježe još značajniji porast, izražen kako u relativnom, tako i u apsolutnom smislu, pri čemu nešto izrazitije povećanje broja stanovnika bilježe Bukovina, Galicija, Primorje, Dalmacija, Štajerska, Donja Austrija i Šleska.

U posljednjem praćenom razdoblju (1840—46) Dalmacija, Primorje, Galicija, Štajerska i Bukovina, nasuprot ostalim krunskim zemljama, razvijaju se nešto sporije nego u prethodnom razdoblju. Unatoč tome, sve one osim Štajerske i Primorja i dalje imaju vrlo visoku stopu porasta broja stanovnika i zaostaju jedino za Donjom Austrijom, koja izbjija na prvo mjesto. Istovremeno, Salzburg je pogođen vrlo jakim krizom.

Promatramo li relativni porast broja stanovnika u toku cijelog razdoblja 1830—46. godine prvo mjesto u poretku zauzima Bukovina, na drugom je Dalmacija, dok je na trećem Primorje. Galicija, koja bi u ukupnom poretku od 1834—1846. godine zauzimala drugo mjesto, nalazi se na znatno nižem položaju zbog demografskog gubitka u prvom promatranom razdoblju. Pošto nas u ovom radu prvenstveno zanima Dalmacija, porast broja stanovnika pokrajine promatrati ćemo i iz godine u godinu. Na krivulji godišnjeg porasta stanovništva primjećujemo da je on usporen u godinama 1832—33, 1834—35, 1839—40, 1841—42. i 1844—45. Promatramo li ga, nasuprot tome tokom čitavog razdoblja (1830—46) uočavamo relativno povećanje od 17,61%,

* Tabele i izvore podataka donosimo iza svakog poglavlja.

odnosno apsolutni porast za 72389 stanovnika. Stoga, premda Dalmacija ne bilježi ravnomjerno godišnje povećanje stanovništva, napose u godinama od 1837. do 1845. kada uslijed prirodnih poremećaja i gospodarske krize dio seoskog stanovništva privremeno ili trajno iseljava iz nje,⁴⁹ ipak, ukupno uzevši, demografski razvoj Dalmacije karakterizira trajno povećanje broja stanovnika. Štoviše, nakon vrhunca gospodarske krize i iseljeničkih kretanja seoskog stanovništva iz kontinentalnog zaleđa, porast broja stanovnika pokrajine i dalje se nastavlja.⁵⁰

Prema tome, kada uklopimo značaj prirodnih poremećaja, gospodarske krize i pojačanog iseljavanja u sklop demografskih kretanja u pokrajini od 1830—1850. godine, nužno je oprezno pristupiti poćenitoj shematskoj pretpostavci o njihovom prvenstvenom utjecaju i dugom trajanju njihovih posljedica na ukupni porast stanovništva. Djelomični uzrok neravnomjernosti demografskog razvoja i društveno-gospodarskih zbivanja možemo, međutim, pronaći i u izvjesnim tehničkim uzrocima: nedosljednosti i neujednačenosti kriterija popisa stanovništva i službenih statistika. Već smo spomenuli da su se podaci o stanovništvu pojedinih okruga i naselja dobijali na osnovu iskaza glavarara obitelji. Često se, međutim, u pučanstvo naselja ubrajao i onaj dio stanovništva, koji je već ranije odselio u neki od dalmatinskih obalnih gradova. Nemogućnost redovite i točne procjene zabilježenih podataka dovodila je stoga, u ne malom broju primjera, do dvostrukog obračunavanja pojedinih osoba u ukupan broj stanovnika pokrajine. Dio iseljenika i dalje se ubrajao u stanovništvo matičnih naselja, premda je u stvarnosti već pripadao žiteljstvu gradova, te je dvostruko unašan u izvještaje statističkih službi.

Međutim i pored mogućih manjkavosti i neujednačenosti usljed nerazvijene primjene metoda prikupljanja i obrade statističkih podataka, ostaje prisutnim zaključak da usprkos godinama nepovoljnih uvjeta gospodarskog i društvenog razvoja Dalmacija u prvoj polovini XIX stoljeća bilježi trajni porast broja stanovnika.

Struktura stanovništva krunskih zemalja Austrijske carevine

Prije nego prijeđemo na razmatranje podataka iz područja vitalne statistike, koje nam J. Hain pruža, potrebno je ukratko ocrtati neke demografske karakteristike pojedinih krunskih zemalja. U obzir ćemo uzimati nacionalni sastav i sastav stanovništva s obzirom na vjeroispovjest, pošto oni obično bitno utječu na prirodno kretanje stanovništva.

Prema nacionalnom sastavu stanovništva Gornja Austrija (100% njemačkog stanovništva), Salzburg (100% njemačkog stanovništva), Donja Austrija (98,52% njemačkog stanovništva) i Lombardija (99,89% talijanskog stanovništva) su nacionalno najjedinstvenije zemlje. Slijede ih Kranjska (88,10% slovenskog stanovništva), Venecija (82,66% talijanskog stanovništva), Dalmacija (77% hrvatskog stanovništva) i Koruška (70,01% njemačkog stanovništva). Moravska bi prema podacima iz popisa 1851. godine, iz kojeg potječu i ostali podaci, također imala homogeni sastav (70,23%), ali su ovdje u istu gru-

⁴⁹ Š. Perićić, Oskudica. . . , nav. dj., str. 6—9, 17, 25—30.

⁵⁰ Krivulja porasta stanovništva Dalmacije napose dolazi do izražaja prilikom usporedbe sa zemljama, koje su joj ukupnim brojem žiteljstva najbliže. Tako npr. Kranjska i Šleska, koje imaju tek nešto više stanovništva od Dalmacije, bilježe u razdoblju 1830—47. niže relativno i apsolutno povećanje stanovništva.

pu uračunati i Česi i Slovaci, a osim njih autor navodi i Moravce. U ostalim zemljama ni jedna nacionalna grupa ne obuhvaća 23 stanovništva. U Štajerskoj žive Nijemci (63,84%) i Slovenci (36,16%), u Primorju Hrvati (26,52%), Slovenci (37,14%) i Talijani (23,37%), u Tirolu Nijemci (61,61%) i Talijani (37,27%), u Češkoj Česi (59,77%) i Nijemci (38,62%), u Šleskoj Nijemci (47,77%), Poljaci (31,52%) i Česi (20,08%), u Galiciji Rusini (50,09%) i Poljaci (40,92%), a u Bukovini Rusini (48,61%) i Moldavci (37,89%).⁵¹

Prema kriteriju vjeroispovjesti gotovo sve zemlje Austrijske carevine su u cijelosti rimokatoličke (preko 90%) izuzev Šleske (85,19% Rimokatolika i 13,61% Evangelika), Dalmacije (80,50% Rimokatolika i 19,19% Pravoslavaca), Galicije (46,58% Rimokatolika i 46,11% Grkokatolika) i Bukovine, koja je jedina pravoslavna zemlja (82,85%).⁵²

Pošto nas najviše zanima Dalmacija njen nacionalni sastav i sastav prema kriteriju vjeroispovijesti donijeti ćemo u cijelosti prema Hainovim podacima. J. Hain, kao ni ostali tadašnji autori jasno ne razgraničuje Srbe i Hrvate, tako da se prilikom njihovog razgraničenja moramo poslužiti podacima o njihovoj vjeroispovjednoj strukturi. Izgleda da Hain smatra Hrvatima samo kajkavce, dok sve ostale smatra Srbima. Tako Istrane i Dalmatince smatra Srbima, a Hrvate u većem broju navodi samo u Hrvatskoj i Vojnoj Krajini, a u manjem i u Kranjskoj, Ugarskoj, Donjoj Austriji, Srpskoj Vojvodini i Banatu, te u Moravskoj. Dalmacija tako ima 96,18% Srba, 3,48% Talijana, 0,24% Albanaca i 0,60% Židova. Podjela prema kriteriju vjeroispovjesti je istovjetna našim današnjim kriterijima. Prema njoj je Rimokatolika bilo 80,50%, Grkokatolika 0,21%, Pravoslavaca 19,19% i Židova 0,10%.

Osim nacionalno-vjeroispovjedne strukture stanovništva na prirodno kretanje i apsolutni porast stanovništva bitno utječe i odnos gradskog i seoskog stanovništva, pošto se ono obično razvija različitim intenzitetom. Autor nažalost ne donosi sve podatke iz iste godine, nego neke daje za 1851, a neke za 1846. godinu. Pošto bi nas analiziranje njegovih podataka predaleko odvelo ovdje ćemo ih samo ukratko navesti. Najveći postotak gradskog stanovništva imaju mediteranske zemlje Venecija (57,42%), Dalmacija (37,05%), Lombardija (32,82%) i Primorje (26,40%), te Donja Austrija (34,61%). Slijedeću grupu čine Češka (16,49%) i Moravska (16,36%), a slijede ih Salzburg (14,02%), Galicija (13,19%), Šleska (12,57%) i Tirol (10,40%). Ostale zemlje imaju manje od 10% gradskog stanovništva. Najmanji postotak ima Kranjska (4,60%). No, ukoliko iz tog postotka odbijemo stanovništvo glavnog grada dobijamo donekle različite podatke. Na vrhu ljestvice i dalje su Venecija (52,02%), Dalmacija (35,13%) i Lombardija (26,95%). Na četvrtom je mjestu i dalje Primorje (13,82%), ali je ono isključivanjem Trsta znatno oslabljeno i zapravo ulazi u slijedeću grupu sa Češkom (13,81%) i Moravskom (13,73%). Slijede ih Galicija (11,69%) i Šleska (10,27%), dok sve ostale zemlje imaju manje od 10% gradskog stanovništva. Posljednja je ovaj put Bukovina sa svega 0,70%.⁵³ Najizrazitiji je pad Donje Austrije koja iz prve grupe (3. mjesto) pada u posljednju grupu (10. mjesto), čime ujedno upozorava na svoju demografsku neujednačenost. Sličan, makar u puno manjoj mjeri, je i slučaj Primorja i Salzburga.

⁵¹ J. Hain, nav. dj., 269—270.

⁵² Ibid., str. 272.

⁵³ Ibid., str. 313—314. Podaci za glavne gradove iz 1846. uzeti su iz Uebersichts-Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie, Wien 1850, str. 3—4, a podaci za stanovništvo 1851. iz navedenog djela J. Haina, str. 136.

Broj vjenčanja

Jedan od znatnih činilaca usmjerivanja demografskih kretanja u Dalmaciji i Zadru u razdoblju 1830—1847. godine predstavlja i broj vjenčanja uspoređen sa istovrsnim pokazateljima ostalih zemalja i glavnih gradova Austrijske carevine.

Uspoređujući prosječan broj vjenčanja u krunskim zemljama opažamo da on opada smjerom od istoka prema zapadu i od juga ka sjeveru, te se u vezi s time izdvaja nekoliko skupina zemalja:

a) zemlje alpskog prostora (Štajerska, Kranjska, Koruška, Gornja Austrija, Salzburg, Tirol) kod kojih je broj najmanji,

b) mediteranske (Lombardija, Primorje, Venecija) i zemlje istočnog prostora (Galicija, Moravska, Bukovina i Češka) sa najvećim i

c) prijelazna skupina zemalja (Dalmacija, Šlezija i Donja Austrija) koje po broju vjenčanja zauzimaju sredinu ljestvice.

Pored geografsko-prostorne primjetna je i nacionalna podudarnost prilikom razmatranja ovog aspekta demografskog razvoja zemalja carevine, a također i sukladnost društveno-gospodarskog usmjerenja pokrajina. U društveno i privredno razvijenijim zemljama broj vjenčanja je manji nasuprot broja vjenčanja u zemljama izrazitijeg agrarnog karaktera.

U razdoblju 1830—1847. godine Dalmacija, kao što možemo vidjeti, ne pripada skupini zemalja talijanskog i istočnog prostora obilježenoj velikim brojem vjenčanja. Uzrok tome, međutim, ne možemo naći u poistovjećivanju gospodarsko-društvene strukture Dalmacije i zemalja alpskog prostora, već, prije svega, u složenim demografskim gibanjima prve polovine XIX stoljeća, izraženim napose pojačanim migracijama stanovništva iz agrarnog zaleđa, koje najčešće u mlađoj dobi i bez zasnovane obitelji iseljava u zemlje Austrijskog carstva, na teritorij turskog carstva (Bosna) ili, napose, u početnom razdoblju promatranog perioda, u obalne dalmatinske gradove.

Razmjerno intenzivnom iseljavanju stanovništva seoskog zaleđa u dalmatinska obalna središta Zadar u usporedbi sa ostalim glavnim gradovima Carevine bilježi najviši prosjek broja vjenčanja. Ovo će se doseljeno stanovništvo pretežno seoskog porijekla tek manjim dijelom uključiti u staru gradsku društvenu strukturu tvoreći trgovačko-obrtnički i, znatno rjeđe, poduzetnički sloj građanstva. Zbog slabih mogućnosti pronalaženja odgovarajućeg i jeftinog smještaja, većina doseljenika naseljava predgrađa izvan uže gradske jezgre. Iz ovog će se sloja useljenika regrutirati zadarski lučki radnici i nosači, mornari i ribari, te neznatnim dijelom sitni trgovci i obrtnici.

Zadar, međutim, ne zahvaljuje izuzetno visok broj sklopljenih brakova isključivo novopridošlom stanovništvu seoskog porijekla, iako je ono najvažniji činilac demografskog razvoja i društveno etničkih promjena u gradu tokom prve polovine XIX stoljeća. Ulogom vojno-strateškog uporišta pokrajine u vrijeme mletačko-turskih ratova i francuske uprave, grad je još tijekom prošlih stoljeća privlačio mletački, francuski, njemački i talijanski etnički element. Tako su se tokom mletačke vladavine iz Italije useljavali činovnici, bilježnici, učitelji, liječnici i svećenici, ekonomski ugroženi slojevi starog talijanskog i mletačkog plemstva, najčešće zaposleni u mletačkoj vojnoj službi. Stječući vremenom feudalne posjede dio ovog stanovništva romanskog podrijetla popunjavao je proriječenu jezgru domaćeg gradskog

plemstva⁵⁴ (obitelji Benvenuti, De Ponte, Corponese, Stratico, Lantana, Borelli, Galbiani, Parma-Lavenzuola, Pelegrini, Danieli, Zanchi, Denaro itd.).⁵⁵

Nastupom Druge austrijske uprave započelo je novo razdoblje pojačanog useljavanja trgovačko-činovničkih obitelji iz različitih dijelova Carevine. Tako već dvadesetih godina XIX stoljeća pristižu u Zadar činovničke i trgovačke obitelji iz Italije (Bortolazzi, Luchini, Brunelli, Persicali, Botura, Borta, Tamino itd.). Doseljavanjem brojnog oficirskog kadra i vojnih službenika grad se tokom narednih godina napučuje stanovništvom raznorodne nacionalne pripadnosti. Stoga u gradu zatičemo naseljene češke (Ledvinke, Červenka, Vyhnaelek, Čepička, Hrack, Dvořak, Novotni, Roubiček itd.), slovačke (Pavlin, Poglaien, Godnig, Vilenik, Zaraussek, Rozanek itd.), mađarske (Nagy, Kisswerday) i njemačke (Seifert, Bauch, Handl, Schlacht, Scharlach, Zink, Ober, Fischer, Höbert, Schwartz, Müller itd.) obitelji. Nailazimo i na pokojeg žitelja furlanskog, tirolskog, poljskog i židovskog porijekla (Mandel, Kunzrock, Sauli, Druter itd.).⁵⁶

Okružene većinskom jezgrom slavenskog žiteljstva, naseljenom pretežno van gradske jezgre, ove će građanske obitelji slične cosio-ekonomske i profesionalne strukture, biti upućene na međusobnu komunikaciju unutar vlastitih krugova, te će se stoga i rodbinski odnosi ponajviše utvrđivati između odgovarajućih slojeva slične etničke i društvene pripadnosti.

U četverogodištu 1847—51. godine, unatoč stalnoj prijetnji nerodice i oskudice hrane, primjetno je polagano oporavljanje dalmatinskog agrarnog zaleđa, a posebice zadarskog distrikta, tj. obrovačke, kninske i skradinske preture ili okruga. Obilnija ljetina, povoljnije klimatske prilike i pravodobna novčana pomoć vlade, trebali su stvoriti preduvjete postepenog zaustavljanja i otklanjanja demografskih poremećaja u dalmatinskom zaleđu. Uprkos tome, kratkotrajnost statistički praćenog razdoblja 1847—51. godine i duboko ukorijenjene negativne posljedice gospodarskog zastoja prethodnih desetljeća nisu mogle pridonijeti izrazitijem otklanjanju nestabilnosti i poremećaja ovog aspekta demografskog razvoja Dalmacije.

Uz izuzetak zemalja alpskog prostora (Donja Austrija, Tirol, Salzburg, Koruška), ostale krunske zemlje bilježe u navedenom razdoblju porast broja vjenčanja.

Homogena podjela na zemlje istočnog i talijanskog prostora sa većim, i alpskog prostora sa nižim brojem vjenčanja, prisutna je i dalje, ali se zemlje prijelazne skupine sada svrstavaju u jednu od prve dvije skupine, pošto dolazi do izraženije razlike među njima. Tako se Donja Austrija i Dalmacija priklanjaju prvoj skupini sa manjim, a Šleska drugoj sa većim brojem vjenčanja.

Razlog priklanjanju Dalmacije prvoj skupini potrebno je potražiti u njenom sporom društveno-gospodarskom oporavku nakon niza godina poremećaja. Neznatan porast broja vjenčanja upućuje nadalje, na neprekinuti proces iseljavanja seoskog žiteljstva i u najtijesnijoj je vezi sa gospodarskim i demografskim gibanjima u obalnim dalmatinskim središtima, a na-

⁵⁴ Od autohtonog zadarskog plemstva u 19. stoljeću nalazimo u Zadru svega nekoliko obitelji: Grisogono-Bortolazzi, Dominis, Fanfogna, Begna, te novopridošlo plemstvo slavenske okoline: Babić, Dede-Janković, Damiani-Vergada, Kreljanović-Albinoni, Crnica, Smiljanić i drugi. (L. Marčić, nav. dj., str. 39).

⁵⁵ L. Marčić, nav. dj., str. 39; J. Grabovac, nav. dj., str. 209—210.

⁵⁶ L. Marčić, nav. dj., str. 39; J. Grabovac, nav. dj., str. 208—210.

pose u njenom glavnom gradu Zadru. Pri tome izvjesno poboljšanje gospodarskih prilika u kontinentalnom prostoru Dalmacije nije isključivi uzrok slabijeg priliva stanovništva u gradska središta i u vezi s njim, znatnim opadanjem prosječnog broja vjenčanja u gradu u razdoblju 1847—1851. godine. Nesigurnost u mogućnost stjecanja trajnog boravišta i stalnog zaposlenja u ionako nedovoljno razvijenoj zadarskoj privredi, kao i nastojanje gradske uprave da prekomjerni i nekontrolirani priliv doseljenika otkloni davanjem pomoći u hrani i novcu, te povremenim organiziranjem sezonskih javnih radova, čime bi se doseljenicima omogućilo pribavljanje osnovnih sredstava za put u udaljenije krajeve, uvjetovali su uspostavljanje novih pravaca iseljavanja (Slavonija, Srijem, Bosna).⁵⁷

Stoga i Zadar u kratkom četverogodišnjem razdoblju bilježi izrazito opadanje prosječnog broja vjenčanja, te, kao izravnu posljedicu ovog otklona, znatne poremećaje u ostalim aspektima demografskog razvoja, napose natalitetu i mortalitetu stanovništva.

PROSJEČNI BROJ VJENČANJA U KRUNSKIM ZEMLJAMA (na 100000 stanovnika)

Poredak prema prosjeku 1830—47. godine:		Poredak prema prosjeku 1847—51. godine:	
1. Galicija	949	1. Galicija	1133
2. Bukovina	917	2. Bukovina	1044
3. Lombardija	862	3. Šleska	1033
4. Moravska	834	4. Moravska	952
5. Venecija	821	5. Češka	930
6. Češka	807	6. Venecija	855
7. Primorje	801	7. Primorje	835
8. Donja Austrija	799	8. Lombardija	833
9. Šleska	774	9. Donja Austrija	777
10. DALMACIJA	732	10. Kranjska	738
11. Štajerska	679	11. DALMACIJA	737
12. Gornja Austrija	663	12. Štajerska	707
13. Kranjska	663	13. Gornja Austrija	617
14. Tirol	629	14. Tirol	576
15. Koruška	523	15. Koruška	558
16. Salzburg	523	16. Salzburg	503

PROSJEČNI BROJ VJENČANJA U GLAVNIM GRADOVIMA (na 10000 stanovnika)

Poredak prema prosjeku 1830—47. godine:		Poredak prema prosjeku 1847—51. godine:	
1. ZADAR	1171	1. Prag	952
2. Lavov	931	2. Opava	898
3. Beč	886	3. Ljubljana	860
4. Prag	878	4. Lavov	809
5. Ljubljana	862	5. Venecija	751
6. Milano	798	6. ZADAR	733
7. Graz	785	7. Beč	718
8. Linz	774	8. Linz	705
9. Venecija	763	9. Brno	692
10. Brno	761	10. Milano	657
11. Opava	664	11. Graz	630
12. Innsbruck	619	12. Innsbruck	510
13. Celovec	541	13. Celovec	504

Izvor: J. Hain, nav. dj., str. 340, 345, 370—371

⁵⁷ Š. Peričić, Oskudica..., nav. dj., str. 18—24.

Starosna dob osoba u doba sklapanja braka

Kao što nam statistički podaci o broju vjenčanja ukazuju na značajan aspekt demografskog razvoja krunskih zemalja Carevine, tako nam pokazatelj starosne dobi stanovništva prilikom sklapanja braka predstavlja vrijedan prilog proučavanju socijalne strukture u navedenim razdobljima.

Kao i u prethodnom slučaju i ovdje primjećujemo izdvajanje zemalja s obzirom na prosječnu starosnu dob osoba prilikom sklapanja braka, pri čemu se poredak u znatnoj mjeri poklapa sa redoslijedom utvrđenim prilikom razmatranja prosječnog broja vjenčanja. Stoga u zemljama razvijene privrede i znatnije koncentracije gradskih središta (Gornja i Donja Austrija, Salzburg, Koruška, Štajerska, Kranjska, Tirol), gdje je i prosječan broj vjenčanja niži, brakovi se sklapaju kasnije nego u drugim zemljama. Razgranat trgovački, činovnički, obrtnički i poduzetnički sloj građana, koji čini znatan dio stanovništva tih zemalja, a čija aktivnost u različitim granama industrije, trgovine i financijsko-bankarskog poslovanja iziskuje vlastitu dugogodišnju predanost zanimanju, slijedi razvojne pravce suvremeno organiziranog društva. Stoga je i poimanje braka i obitelji u velikoj mjeri prožeto zakonitostima i navikama gradskih društvenih zajednica, te će kasno zasnivanje obitelji poglavito obilježavati visoko razvijene i urbanizirane zajednice.

Prijelazni stupanj čine zemlje i glavni gradovi istočnog dijela carevine (Češka, Šleska, Moravska) u kojima se dvojstvo privrede i društvenih struktura (razvijeno rudarstvo i obrt, te postojanje više gradskih središta obilježenih postojanjem izdiferenciranog građanstva, nasuprot velikom postotku agrarnog stanovništva poklapa se sa srednjom prosječnom starosnom dobi prilikom sklapanja braka.

Donji dio ljestvice zauzimaju zemlje i gradovi mediteranskog prostora (Venecija, Lombardija, Primorje, Dalmacija). Sačinjavajući golemu većinu u ukupnom stanovništvu Dalmacije, seoski živalj slijedi obilježja svake gospodarski nerazvijene i na društvene mijene sporo prilagodljive agrarne cjeeline, u kojoj je, zbog trajne potrebe osiguranja radne snage, rano stupanje u brak, napose ženskog dijela stanovništva jedna od najtrajnijih osobina društvenog i demografskog razvoja.

Već smo spomenuli intenzivna migracijska kretanja, kako stanovništva seoskog zaleđa, tako i građanskih obitelji iz različitih dijelova Carevine, te njihov neposredan utjecaj na demografski razvoj Zadra u razdoblju 1830—50. godine. Stoga, kao što je pojačan priliv doseljenog stanovništva uvjetovao visok prosjek vjenčanja, isto tako i socijalno porijeklo, društveni status i mogućnost uklopavanja u unutarnji život grada, određuju odnos novopridošlog stanovništva prema braku, obitelji, potomstvu i starosnoj dobi zasnivanja obitelji. Zbog smanjene mogućnosti uklopavanja u unosnije djelatnosti unutar gradske privrede, veći dio doseljenog stanovništva zadržava navike i običaje seoske društvene zajednice, kod kojih je pojava ranog zasnivanja obitelji jedna od najdominantnijih osobina tijekom dugotrajnog povijesnog razvoja.

Četverogodišnje razdoblje 1847—51. godine ne donosi bitnije promjene ovog aspekta demografskog razvoja zemalja i glavnih gradova Carevine. Premda starosna dob muškog i ženskog dijela stanovništva prilikom stupanja u brak ne ostaje na razini prethodnog razdoblja, poredak zemalja i glavnih gradova neće se značajnije promijeniti. Budući da spori proces društveno-

·gospodarskog oporavka Dalmacije u posljednjim godinama prve polovine XIX stoljeća nije mogao omogućiti brže društvene promjene, to će zadržavati ranijeg položaja pokrajine i posljednjeg mjesta Zadra među glavnim gradovima Austrijske Carevine odražavati složeni sklop gospodarsko-društvenih i prosvjetno kulturnih razvojnih preduvjeta koji su tokom prve polovine XIX stoljeća obilježje svih dalmatinskih urbanih zajednica.

PROSJEČNA DOB OSOBA U TRENUTKU VJENČANJA

Krunska zemlja	Razdoblje od 1830—47. god.		Razdoblje od 1847—52. god.	
	Prosječna starost mladoženje	Prosječna starost nevjeste	Prosječna starost mladoženje	Prosječna starost nevjeste
Donja Austrija	30,10	27,44	30,97	27,70
Gornja Austrija	31,34	27,86	31,63	27,96
Salzburg	33,26	28,61	33,10	28,06
Tirol	30,75	26,67	30,66	26,77
Koruška	31,51	26,92	30,59	26,90
Štajerska	30,12	27,08	30,35	27,66
Kranjska	28,79	25,00	29,04	25,36
Primorje	27,48	23,60	27,90	23,86
DALMACIJA	28,20	23,71	28,31	23,77
Lombardija	26,92	22,26	26,56	22,15
Venecija	26,91	22,47	26,76	22,15
Češka	28,22	24,58	28,71	25,14
Moravska	28,30	24,88	28,98	25,44
Šleska	28,41	24,74	29,58	25,71
Galicija	26,10	21,44	27,18	22,52
Bukovina	25,02	20,58	26,42	21,85
Glavni gradovi				
Beč	32,10	27,87	32,95	28,76
Linz	33,42	26,04	33,93	27,61
Innsbruck	33,62	29,03	34,63	28,51
Celovec	34,98	28,60	34,76	28,13
Graz	34,77	30,14	34,56	29,21
Ljubljana	34,97	27,91	34,04	28,72
ZADAR	28,28	22,75	29,00	23,97
Milano	29,70	24,44	32,17	25,93
Venecija	28,00	23,55	29,00	25,51
Prag	31,54	27,52	32,05	28,15
Brno	31,42	27,22	33,11	28,39
Opava	31,06	26,89	34,20	27,57
Lavov	31,17	26,37	31,51	27,08

Izvor: J. Hain, nav. dj., str. 359—360, 372—373

Plodnost brakova

Plodnost brakova, tj. broj rođene djece po obitelji, slijedeći je pokazatelj demografskog razvoja Dalmacije i Zadra u razdoblju 1830—50. godine. Premda u uskoj vezi sa prethodnim činiocima demografskih kretanja, plodnost brakova samostalnjiji je i zaseban pokazatelj, te se stoga svako moguće

odstupanje i nepodudarnost sa stanjem prethodnih demografskih aspekata ne treba nužno smatrati otklonom i poremećajem.

Uspoređujući statističke pokazatelje plodnosti brakova sa ostalim razmatranim podacima, možemo uočiti izvjesnu podudarnost. Zemlje izrazitijeg nataliteta i prosječnog broja vjenčanja i u ovom će slučaju zauzimati gornji dio ljestvice, te stoga pored zemalja mediteranskog prostora, ovdje bilježimo i zemlje istoka Carevine. U zemljama alpskog prostora plodnost brakova je znatno niža, te ih stoga i u ovom slučaju svrstavamo u donji dio ljestvice. Iznimke su, međutim, u ovom aspektu demografskog razvoja zemalja, nešto brojnije nego u prethodnim primjerima. Riječ je o Tirolu, Salzburgu i Kranjskoj — zemljama koje su u razdoblju 1830—47. godine bilježile izrazito nizak broj vjenčanja, a kako ćemo kasnije vidjeti natalitet i mortalitet, te su u cijelosti pripadale jedinstvenoj skupini zemalja alpskog prostora. Nasuprot tome, u ovom slučaju obje zemlje bilježe izrazito visoku plodnost brakova, svrstavajući se u grupu zemalja u gornjem dijelu poretka.

Ne tako izrazitu iznimku predstavlja i kretanje plodnosti brakova u Dalmaciji, čije smo mjesto u poretku u drugim aspektima demografskog razvoja redovito nalazili unutar skupine alpskog prostora. Nepovoljni preduvjeti i poremećaji gospodarskog i demografskog razvoja nisu se međutim odrazili i na posebne, drugim uzrocima uvjetovane aspekte demografskih kretanja pokrajine tijekom prvog praćenog razdoblja, te stoga, nasuprot ujednačenom pravcu demografskih gibanja i gotovo neizmjenjenom mjestu u poretku krunskih zemalja, s obzirom na broj vjenčanja, a kako ćemo vidjeti i natalitet i mortalitet, u ovom slučaju Dalmacija zauzima položaj na prijelazu između skupine talijanskih i istočnih zemalja i zemalja alpskog prostora.

Promatrajući kretanje demografskog aspekta plodnosti brakova u glavnim gradovima, možemo uočiti kako se u znatnoj mjeri odražava stanje prisutno u vlastitoj zemlji. Prisutna je i vidljiva okupljenost gradova, za razliku od one promatrane u prethodnim aspektima, izražena znatno jedinstvenije, tako da vrh ljestvice čine gradovi mediteranskog i istočnog prostora, tradicionalno višeg broja vjenčanja, nataliteta i plodnosti brakova. Gradovi alpskog prostora bilježe, slično stanju ostalih demografskih pokazatelja, nižu plodnost brakova, svrstavajući se na dno ljestvice iza navedene skupine mediteranskih i istočnih gradova. Iznimku čine alpski Innsbruck, obilježen nešto višom, te istočni Lavov, nižom plodnošću brakova u odnosu na ujednačenost skupina kojima pripadaju.

Izvjesna odstupanja od ustaljenog kretanja demografskog razvoja prisutna su i u slučaju Zadra. U dosad razmatranim aspektima demografskog razvoja uvjerljivo na samom vrhu ljestvice, Zadar ovoga puta zauzima 5. mjesto. Otklon nam se može činiti još izrazitijim ukoliko usporedimo višak broja vjenčanja i nataliteta stanovništva Zadra nad ostalim glavnim gradovima, a sada prisutni zaostatak u odnosu na gradove koji zauzimaju vrh ljestvice po plodnosti brakova (Milano, Venecija). Razloge izrazito ujednačenog okupljanja gradova po načelu koje smo do sada mogli primijeniti samo za njihove zemlje, u uskoj je vezi sa odstupanjem od ostalih elemenata demografskog razvoja, tj. brojem vjenčanja, a kako ćemo kasnije vidjeti nataliteta i mortaliteta, koji tvore izdvojen sklop demografskih aspekata, međusobno izravno uvjetovanih uzročno-posljedičnim vezama. Nasuprot tome, plodnost brakova predstavlja zaseban demografski aspekt, u većoj mjeri zavisan i određen naslijeđem društvenih i kulturnih tradicija, nego prethodnim pokazateljima demografskog razvoja. Odstupanja Zadra, ali i ostalih

gradova i zemalja Carevine od uobičajenog poretka, koji smo vidjeli prilikom promatranja ostalih demografskih aspekata, stoga je samo jedan od mogućih pokazatelja stupnja društvenog razvoja gradske i pokrajinske populacije, te ga ni u kojem slučaju ne treba smatrati otklonom od ustaljenih demografskih tokova u razdoblju 1830—47. godine.

Obje Austrije bilježe smanjenje plodnosti brakova. Nejedinstvenost prisutna već u prvom razdoblju u manjoj mjeri, postaje znatno izraženija, tako da razdiobu zemalja na mediteransko-istočni i alpski prostor ne možemo primjeniti. Pored Tirola i Kranjske, koji su zadržali svoja mjesta na vrhu ljestvice, sada se i Donja i Gornja Austrija nalaze ispred Dalmacije i Moravske, tj. zemalja koje su u ranijem periodu bilježile veću plodnost brakova.

Premda uz Moravsku bilježi najizrazitiji pad prosječnog broja rođenih po obitelji, ranija znatna prednost nad zemljama sa nižom plodnošću brakova, uvjetovala je tek neznatno pomicanje Dalmacije na ljestvici.

Za razliku od zemalja, većina glavnih gradova bilježi u razdoblju 1848—50. godine povećanje plodnosti brakova. Iznimku čine Milano, Venecija, Prag i Ljubljana, tj. glavni gradovi zemalja koje i same u istom periodu bilježe nižu plodnost brakova. Najizrazitiji prodor u vrh ljestvice zapažamo u slučaju Innsbrucka, koji dolazi na prvo i Linza, koji dolazi na treće mjesto, čime se razbija ujednačena podjela na gradove mediteransko-istočnog i alpskog prostora, prisutna u prethodnom razdoblju.

Bilježeći neznatan porast broja rođenih po obitelji, Zadar se sa petog pomiče na četvrto mjesto, čime međutim nije uklonjen nesrazmjer između Dalmacije i glavnog grada. Zajednički im je samo neznatan pomak u ukupnom poretku zemalja odnosno glavnih gradova što u ranijim primjerima nije bio slučaj. Dosada je, naime, broj vjenčanja i rođenih bio u Dalmaciji u oba razdoblja niži, te je stoga stalno bila pri dnu ljestvice ukupnog poretka carevinskih zemalja. Nasuprot Dalmaciji Zadar je u svim pokazateljima demografskog razvoja bilježio u drugom praćenom razdoblju osjetan pad. U ovom primjeru demografske promjene nemaju istovrsni predznak za po-

PLODNOST BRAKOVA U KRUNSKIM ZEMLJAMA (broj djece na 100 brakova)

Poredak prema prosjeku 1830—47. godine:		Poredak prema prosjeku 1848—51. godine:	
1. Tirol	482	1. Tirol	510
2. Venecija	472	2. Salzburg	444
3. Lombardija	466	3. Lombardija	444
4. Bukovina	465	4. Venecija	423
5. Primorje (bez Trsta s okolicom)	464	5. Primorje (bez Trsta s okolicom)	421
6. Kranjska	450	6. Kranjska	409
7. Salzburg	445	7. Češka	389
8. Šleska	442	8. Gornja Austrija	388
9. Galicija	428	9. Donja Austrija	367
10. Češka	423	10. Bukovina	361
11. Moravska	419	11. DALMACIJA	361
12. DALMACIJA	419	12. Moravska	358
13. Koruška	382	13. Štajerska	351
14. Štajerska	382	14. Koruška	344
15. Gornja Austrija	379		
16. Donja Austrija	374		

krajinu i grad (Dalmacija bilježi smanjenje, a Zadar povećanje plodnosti brakova), ali je, nasuprot tome, promjena u poretku neznatna.

Stoga, uzroke ovog pokazatelja demografskog razvoja Dalmacije i Zadra ne treba tražiti u odstupanju od prethodno razmatranih aspekata demografskog razvoja, već u naslijeđenim posebnostima društvenog i kulturno-povijesnog razvoja gradskih i seoskih društava, tradicije njihovog poimanja braka, obitelji i potomstva, položaju i ulozi žene u gradskoj i seoskoj obitelji. Time ovaj problem ujedno iziskuje i podrobnija sociološka istraživanja razvojnih posebnosti društvenih struktura dalmatinskog grada i sela u prvoj polovini XIX stoljeća, čime nadilazi zadane okvire ovog rada.

PLODNOST BRAKOVA U GLAVNIM GRADOVIMA (broj djece na 100 brakova)

Poredak prema prosjeku 1830—47. godine:		Poredak prema prosjeku 1848—51. godine:	
1. Milano	423	1. Innsbruck	435
2. Venecija	413	2. Milano	416
3. Opava	373	3. Linz	414
4. Innsbruck	364	4. ZADAR	362
5. ZADAR	347	5. Venecija	362
6. Brno	322	6. Brno	354
7. Prag	307	7. Beč	313
8. Ljubljana	304	8. Prag	294
9. Lavov	301	9. Ljubljana	286
10. Linz	299	10. Celovec	278
11. Beč	292	11. Graz	271
12. Celovec	265		
13. Graz	249		
Trst sa okolicom	404		369

Izvor: J. Hain, nav. dj., str. 409, 414—415

Natalitet

Gospodarska kriza agrarnog zaleđa i pojačana migracijska kretanja tamšnjeg stanovništva posebice će se negativno odraziti na kretanje nataliteta i mortaliteta stanovništva Dalmacije i Zadra tijekom prve polovine XIX stoljeća. Budući da je dinamika kretanja broja rođenih u uskoj vezi sa prethodno navedenim podacima o prosječnom broju vjenčanja i dobnoj strukturi prilikom sklapanja braka i ovog ćemo puta pokrajine Carevine razvrstati na teritorijalno jedinstvene skupine.

Manji broj vjenčanja dobno starijeg stanovništva, te u vezi s time i niži natalitet obilježje je gospodarski razvijenijih i društveno izdiferenciranih regija Carevine, napose zemalja alpskog prostora (Koruška, Gornja Austrija, Tirol, Kranjska, Štajerska i Salzburg). Nasuprot tome, zemlje istočnog (Češka, Galicija, Bukovina, Moravska, Šlezija) i mediteranskog prostora (Lombardija, Primorje, Venecija), te Donje Austrije bilježe veći broj vjenčanja dobno mlađe populacije, te shodno tome, prosječno viši natalitet.

Izuzetan i na prvi pogled začuđujuće nizak natalitet svrstava Dalmaciju u, za zemlje mediteranskog prostora, redovito nepropusnu skupinu alpskih zemalja Carevine. Pokušavajući objasniti povremene otklone i poremećaje demografskog razvoja Dalmacije tijekom prve polovine XIX stoljeća, već su suvremeni pisci upozoravali na zapuštenost poljoprivredne i stočarske proizvodnje, nedostatak interesa za proširivanje skromnih i nedostat-

nih manufakturno-obrtnih pogona, kao temeljne činioce međuzavisnosti i prožimanja nepovoljnih preduvjeta gospodarskog napretka i demografskog razvoja gradskih i seoskih zajednica Dalmacije.³⁸ Prirodne nepogode, suša, nerodica i epidemije stoke u tridesetim i četrdesetim godinama XIX stoljeća, samo su proširile krug poremećaja gospodarskog i demografskog razvoja pokrajine, kada uslijed pojačanog iseljavanja seoskog, napose radno sposobnog stanovništva, pokrajina bilježi vidljive otklone od tendencije porasta broja vjenčanja i nataliteta.

Neiseljeno stanovništvo dalmatinskog agrarnog zaleđa ne mijenja, međutim, dotadašnje navike i običaje i odnos prema braku, obitelji i djeci, te stoga, i pored smanjenog nataliteta i broja vjenčanja, starosna dob osoba koje sklapaju brak ne slijedi zemlje alpskog, već istočnog i talijanskog prostora, obilježene znatno ranijom dobi zasnivanja obitelji.

Zadar, međutim, istodobno predstavlja cilj znatnog dijela iseljenika iz seoskog zaleđa, koji osnivajući obitelj u drugačijim uvjetima životne egzistencije, nastoji steći i trajno pravo naseljavanja i stalnog zaposlenja. Ne pripadajući više seoskim društvenim zajednicama, ovaj sloj doseljenika, iako ga, kao što smo već spomenuli, popisi stanovništva i izvještaji općinskih uprava često ubrajaju u stanovništvo matičnih naselja, postepeno postaje sastavni dio gradske društvene strukture. Najviši prosječni broj vjenčanja stanovnika mlađe životne dobi stoga je izravni preduvjet izrazito visokog nataliteta Zadra, napose nesrazmjernom ukupnom broju njegovih stanovnika, ukoliko uzmemo u obzir da je Zadar jedini glavni grad neke od krunskih zemalja koji tokom čitave prve polovine XIX stoljeća ne dostiže broj od 10.000 stanovnika.

Premda vremenski kratkotrajno, razdoblje od 1848—51. godine obilježeno je izvjesnim promjenama ovog aspekta demografskog razvoja Dalmacije i Zadra.

Ravnomjeran pad nataliteta većine zemalja Carevine nije doveo do bitnijih promjena u poretku, tako da zemlje alpskog prostora i dalje imaju niži, a zemlje mediteranskog i istočnog prostora viši natalitet. Iznimku čine jedino Donja Austrija, koja iz sredine ljestvice prelazi u krug zemalja višeg nataliteta, te Dalmacija, gdje vidimo izrazit pad broja rođenih i silazak na posljednje mjesto na ljestvici među krunskim zemljama. Razmatrajući broj vjenčanja možemo također uočiti lagano pomicanje Dalmacije sa osmog na deveto mjesto, a samog grada Zadra sa prvog na šesto mjesto. Spomenuli smo nadalje, da je kratkotrajni period 1847—51. godine bio nedovoljan za gospodarski i demografski oporavak dalmatinskog agrarnog zaleđa, te da se stoga iseljavanje i tada nastavlja usporavajući postepen proces otklanjanja gospodarskih i demografskih šteta. Razmatrajući aspekte demografskih kretanja u Zadru u navedenom periodu, spomenuli smo, kao jedan od temeljnih uzroka opadanja broja vjenčanja postepenu promjenu pravca iseljavanja dalmatinskog agrarnog žiteljstva, uvjetovanu prvenstveno otežanim mogućnostima zapošljavanja i zadržavanja u obalnim gradskim središtima, posljedica čega je i izvjestan privremeni pad stope rasta nataliteta Dalmacije, s jedne, a izrazit poremećaj demografskog razvoja Zadra, s druge strane.

³⁸ F. Zavoreo, Memoria statistica sulla Dalmazia, Venezia 1821; M. Casoti, Le coste e isole della Dalmazia, Zadar 1840, str. 111; G. Brodmann, Memorie politico-economiche, Venezia 1821, str. 257; Š. Peričić, Glavne značajke..., nav. dj. str. 315—316.

Prema tome, iseljeno stanovništvo dalmatinskog zaleđa u razdoblju 1847—51. godine, ne predstavlja, kao što je to bio slučaj u ranijem periodu, značajan višak žiteljstva za Zadar i ostale dalmatinske gradove, već se nasuprot tome, migracioni pravci usmjeravaju u Hrvatsku, Slavoniju ili na područje Turskog carstva, čime taj dio stanovništva postaje za dalmatinske gradske i seoske zajednice trajno izgubljen.

BROJ ROĐENIH U KRUNSKIM ZEMLJAMA (na 100000 stanovnika)

Poredak prema prosjeku 1830—48. godine:		Poredak prema prosjeku 1848—51. godine:	
1. Bukovina	4584	1. Galicija	4106
2. Galicija	4410	2. Bukovina	4073
3. Lombardija	4196	3. Češka	4037
4. Češka	3989	4. Donja Austrija	3906
5. Venecija	3987	5. Lombardija	3868
6. Moravska	3987	6. Moravska	3855
7. Šleska	3944	7. Venecija	3715
8. Donja Austrija	3926	8. Primorje	3677
9. Primorje	3885	9. Šleska	3513
10. Štajerska	3390	10. Štajerska	3273
11. Kranjska	3242	11. Kranjska	3272
12. DALMACIJA	3184	12. Tirol	3086
13. Tirol	3183	13. Koruška	2975
14. Gornja Austrija	3042	14. Gornja Austrija	2931
15. Koruška	3018	15. Salzburg	2885
16. Salzburg	2966	16. DALMACIJA	2750

BROJ ROĐENIH U GLAVNIM GRADOVIMA (na 10000 stanovnika)

Poredak prema prosjeku 1830—48. godine:		Poredak prema prosjeku 1848—51. godine:	
1. ZADAR	533	1. Prag	528
2. Graz	509	2. Graz	504
3. Lavov	496	3. Beč	465
4. Beč	491	4. Lavov	463
5. Prag	480	5. Linz	424
6. Milano	461	6. Milano	406
7. Brno	416	7. Ljubljana	395
8. Ljubljana	389	8. ZADAR	384
9. Linz	374	9. Brno	376
10. Venecija	367	10. Opava	364
11. Opava	316	11. Venecija	329
12. Celovec	305	12. Celovec	323
13. Innsbruck	280	13. Innsbruck	287

Izvor: J. Hain, nav. dj., str. 387—388, 410, 412

Broj vanbračno rođene djece

Načela gospodarskog razvoja, dometi i dinamika trgovačko-prometnog poslovanja, veće mogućnosti saobraćaja i prožimanja različitih društvenih zajednica i socijalnih struktura uvjetuju pokretljivost stanovništva i otvaranje za unutrašnje promjene dotada neprijemljivih gradskih i seoskih cjelina. U godinama stabilnog i neometanog gospodarskog razvoja ovaj proces društvenog i demografskog gibanja slijedi opća razvojna usmjerenja i pro-

cese. Nasuprot tome, razdoblja nestabilnosti, poremećaja i kriza uvjetovanih prirodnim nepogodama i gospodarskim zastojem neravnomjerno usmjerauju demografski razvoj i kretanje između različitih društvenih zajednica. Istraživanje nataliteta nezakonito rođene djece, kao posebne kategorije stanovništva gradskih i seoskih zajednica, nije stoga dovoljno samo uklopiti u cjelokupnost statističkih pokazatelja nataliteta. Posebnost društvenog tretmana nezakonito rođene djece iziskuje stoga, njegovo promatranje u sveukupnosti društvenih, gospodarskih i kulturnih preduvjeta društvene okoline.

Promatrajući udio i odnos nezakonito rođene djece spram ostalih prethodno navedenih aspekata demografskog razvoja krunskih zemalja i glavnih gradova, možemo primjetiti nesrazmjernost između broja vjenčanja i nataliteta ukupnog stanovništva s jedne, te nataliteta vanbračne djece s druge strane. Objasnjenje uzročnosti takvog stanja potrebno je potražiti u povijesno naslijeđenim i postojećim društvenim, gospodarskim i kulturnim prilikama u njima.

Zemlje sa prevladavajućim agrarnim karakterom stanovništva i naselja trajnije zadržavaju tradicionalno shvaćanje obitelji, braka i potomstva. Stoga će, usprkos intenzivnoj pokretljivosti i znatnom prilivu doseljenika u gradska središta Dalmacije, upravo pretežnost agrarnog stanovništva kao temeljnog nosioca demografske pokretljivosti, sprečavati brži proces ekonomskog osamostaljivanja žene.

Bez dovoljno snažne proizvodne osnove gradske privrede, koja bi omogućila zapošljavanje ženske radne snage u proizvodnim i uslužnim djelatnostima, radni djelokrug žene ostati će ograničen u kućanstvu i na sezonskim radovima, te će stoga i njena društvena pokretljivost i mogućnost stupanja u vanbračne veze biti vrlo mala, a samim time i broj vanbračno rođene djece. Nastojanje novopridošlog stanovništva iz dalmatinskog zaleđa, da odmah po doseljenju u grad zasnuje obitelj i tako pojača mogućnost trajnog naseljavanja, još je više ograničila takve slučajeve.

Nasuprot Dalmaciji i Zadru, zemlje razvijenije gospodarske osnove i veće koncentracije industrijsko-trgovačkih i prometnih gradskih središta, bilježiti će ravnomjerniji i u mnogo manjoj mjeri na gospodarske poremećaje i migracijska kretanja osjetljiv demografski razvoj. Privlačeći stanovništvo raznorodnog nacionalnog porijekla i društvenog statusa, gradovi spomenutih zemalja najčešće ne poprimaju tradicije i navike doseljenika. Štoviše, u ovom slučaju ustaljena gradska sredina nameće načela društvenog ponašanja cjelokupnoj zajednici, te stoga odnos prema braku i potomstvu neće biti odraz tradicija novopridošlog stanovništva, nego već postojećih društvenih običaja suvremeno organizirane gradske cjeline.

U razdoblju 1848—1851. godine ne primjećujemo bitnijih promjena u porijeklu zemalja i gradova carevine. Općenito uzevši, većina zemalja i gradova u ovom kratkom razdoblju bilježi porast broja vanbračno rođene djece. Pad nataliteta vanbračne djece u Galiciji, Češkoj, Moravskoj, Kranjskoj, Dalmaciji, Tirolu i Veneciji pri tome nije toliko izrazit da bi uzroke morali sagledati u sklopu posebnosti društveno-gospodarskih zbivanja tijekom 1848—50. godine, te s toga raspored i grupiranje zemalja ostaje u potpunosti nepromjenjen. Najveći broj nezakonito rođene djece i nadalje ostaje obilježje zemalja alpskog i istočnog prostora. Iznimku predstavlja Tirol, koji u oba prućena razdoblja, bilježeći nizak broj nezakonito rođene djece, zauzima mjesto pored zemalja mediteranskog trokuta.

Nasuprot dijelu zemalja carevine u kojima je u navedenom razdoblju prisutan pad broja vanbračno rođene djece, gotovo svi glavni gradovi bilježe njegov porast, slijedeći pri tome poredak vlastite zemlje (uz izuzetak Lavova i Opave).

Primjećujemo i smanjenje broja vanbračno rođene djece za pokrajinu Dalmaciju, te istodoban njegov porast za glavni grad Zadar. Razlog ovoj pojavi počiva na bitno različitoj unutrašnjoj strukturi i sadržaju života između glavnog gradskog središta s jedne, te urbanih naselja i seoskih zajednica s druge strane. Stoga, iako su skromnost površine, broja stanovnika i nerazvijenost gradske privrede, te skromne mogućnosti privlačenja i zapošljavanja doseljenog stanovništva uvjetovale stanovitu nezapaženost Zadra u odnosu na ostale prijestolnice Carevine, ipak je za slabo razvijenu Dalmaciju predstavljao sjedište najvažnijih pokrajinskih ustanova i nadležstava. Tako u Zadru pored brojnih ekonomsko-financijskih, vojnih i administrativno-pravnih ureda i službi tokom prve polovine XIX stoljeća u njemu djeluje i centralna bolnica, rodilište, nahodište, sirotište, te ostale gradske ustanove javne dobrotvornosti.⁹⁹ Ne služeći isključivo za potrebe samog gradskog stanovništva u ove se je ustanove slijevalo osiromašeno, nezbrinuto, odbačeno i bolesno stanovništvo, nahodi i pojedinci iz različitih razloga isključeni iz vlastitih zajednica. Ovaj je sloj stanovništva različite dobi, spola i porijekla, ali podjednako marginalnog društvenog položaja, znatno pospješio izrazitu koncentraciju nezakonito rođene djece u glavnom gradu Dalmacije.

NEZAKONITO ROĐENA DJECA U KRUNSKIM ZEMLJAMA (na 10000 novorođenih)

Prosjek prema podacima 1830—48 godine:		Prosjek prema podacima 1848—50. godine	
1. Koruška	2393	1. Koruška	3524
2. Donja Austrija	2391	2. Donja Austrija	2699
3. Štajerska	2353	3. Štajerska	2411
4. Salzburg	2151	4. Salzburg	2261
5. Gornja Austrija	1756	5. Gornja Austrija	1833
6. Češka	1448	6. Češka	1396
7. Sleska	1335	7. Sleska	1206
8. Moravska	1242	8. Moravska	1175
9. Kranjska	810	9. Kranjska	751
10. Galicija	809	10. Bukovina	717
11. Bukovina	690	11. Galicija	713
12. Primorje	626	12. Primorje	665
13. Tirol	475	13. Tirol	471
14. Lombardija	417	14. Lombardija	439
15. DALMACIJA	359	15. DALMACIJA	322
16. Venecija	281	16. Venecija	271

Izvor: J. Hain, nav. dj., str. 393, 395, 412—413.

⁹⁹ R. Jelić, nav. dj., str. 497—508; R. Jelić, Zadarsko nahodište, Radovi Instituta JAZU u Zadru, knj. 10, 1963, str. 234—236, 240—241, 221—225; A. de Benvenuti, nav. dj., str. 421—423, 427; M. D. Grmek, Medicinsko-kirurška škola u Zadru 1806—1811, Rad JAZU, knj. 323, 1961, str. 10—15; M. Škarica, Zadarski liječnici, Radovi Instituta JAZU u Zadru, knj. 2, 1955, str. M. Pekić, Zadarski medicinski fakultet i dr. Giulio Pini, Medica Iadertina, sv. 15, br. 1—4, 1985, str. 113; J. Ivanković, Dr Ivan Bettini i prva eter-narkoza u Jugoslaviji, Anestesiologia Jugoslavica, god. VIII, 1976, sv. 8, str. 6.

NEZAKONITO ROĐENA DJECA U GLAVNIM GRADOVIMA (na 1000 novorođenih)

Prosjek prema podacima 1830—48. godine:		Prosjek prema podacima 1848—50. godine:	
1. Graz	625	1. Graz	654
2. Celovec	527	2. Celovec	566
3. Beč	466	3. Beč	517
4. Lavov	444	4. Lavov	476
5. Prag	441	5. Prag	470
6. Brno	417	6. Linz	465
7. Linz	388	7. Brno	421
8. Ljubljana	348	8. Ljubljana	380
9. Milano	289	9. Milano	326
10. Opava	260	10. ZADAR	308
11. ZADAR	250	11. Opava	265
12. Innsbruck	202	12. Innsbruck	228
13. Venecija	148	13. Venecija	174

Izvor: J. Hain, nav. dj., str. 393, 395, 412—413

Mortalitet

U prethodnim poglavljima razmatrali smo pozitivne činioce usmjeravanja demografskog razvoja zemalja i glavnih gradova Carevine. Nasuprot tome, mortalitet (smrtnost stanovništva) predstavlja, ukoliko je nesrazmjerno visok u odnosu na pozitivne činioce demografskog razvoja, faktor demografskog poremećaja, nestabilnosti depopulacije. Razmatrajući kretanje i promjene stope mortaliteta stanovništva zemalja i gradova carevine, potrebno je ukazati na međuzavisnost i prožetost sa kretanjem ostalih prethodno spomenutih činilaca demografskog razvoja, pri čemu se istodobni gospodarski, društveni i kulturni razvoj zemalja i gradova podjednako odražavao na sve aspekte demografskih i društvenih promjena. Već smo spomenuli utjecaj i odražavanje kriznih razdoblja, gospodarskih poremećaja i društvene nestabilnosti na kretanje broja vjenčanja i nataliteta stanovništva Dalmacije i Zadra tijekom prve polovine XIX stoljeća. Ništa manje pošteđen utjecaja gospodarskih i društvenih kretanja nije ostao ni negativni aspekt demografskog razvoja, te je stoga mortalitet nužno promatrati u sklopu sveukupnih gospodarskih i društvenih, te kulturno-povijesnih preduvjeta s jedne, a njihovog prožimanja s ostalim činiocima demografskog razvoja s druge strane.

Uspoređujući smrtnost stanovništva krunskih zemalja sa brojem vjenčanja i rođenih u prvom praćenom razdoblju, možemo primjetiti znatnu podudarnost i gotovo istovjetno svrstavanje pokrajina u veće teritorijalne cjeline. S izuzetkom Donje Austrije, Bukovine i Salzburga, ostale zemlje i u ovom slučaju svrstavaju se u dvije uobičajene skupine: zemlje talijanskog i istočnog prostora obilježene višim, te zemlje alpskog prostora obilježene nižim brojem vjenčanja, rođenja i umrlih.

Zaseban primjer demografskog razvoja ponovo predstavlja Dalmacija, koja, sa najmanje izraženom smrtnošću stanovništva, zauzima posljednje mjesto u ukupnom poretku krunskih zemalja. Spomenuli smo prirodne nepogode i epidemije, te gospodarske krize dalmatinskog agrarnog zaleđa kao izravne negativne činioce kretanja demografskog i društvenog razvoja cjelokupne pokrajine u razdoblju posljednjih desetljeća prve polovine XIX stoljeća. Međutim, iako su ciklička razdoblja prirodnih nepogoda, nerodice,

gladi i bolesti u velikoj mjeri smanjivale radnu sposobnost stanovništva i otvarale novi krug gospodarske i društvene nestabilnosti, postotak stanovništva čija je smrtnost izravno uvjetovana glađu ili epidemijom, nije se mogao ubrojiti u presudan faktor prisutnih poremećaja demografskog razvoja pokrajine. Prilog tome predstavlja zanimljiv pregled prirodnih i mehaničkih uzroka smrtnosti stanovništva Dalmacije u razdoblju od 1839—44. godine, koji donosimo na kraju ovog poglavlja.

Premda u svim godištimu smrtnost stanovništva Dalmacije izazvana epidemijama nije bila jednaka, one ipak, u usporedbi sa ostalim kroničnim oboljenjima, nisu predstavljale značajniji faktor mortaliteta. Stoga i u godinama naglog porasta, pa čak i udvostručenja smrtnosti stanovništva u slijed epidemija (1843—44), ovaj uzrok smrtnosti ne prelazi granicu uobičajene godišnje pojave, niti dovodi do vidljivijeg poremećaja u demografskom razvoju Dalmacije.

Mehanički uzroci smrti još su neznatniji činilac kretanja mortaliteta. Najveći postotak smrti uzrokovanih mehaničkim razlozima čine različite nezgode i nesretni slučajevi, na koje otpada gotovo polovina od ukupnog broja smrtnih slučajeva uzrokovanih mehaničkim uzrocima. Ubojstva, samoubojstva i sudske egzekucije ne predstavljaju niti u postotnom, niti u apsolutnom izrazu značajniji činilac smrtnosti i otklona demografskog razvoja.

Nasuprot navedenim uzrocima smrti, migracijski procesi daleko su značajniji i trajniji činioci demografskih gibanja u Dalmaciji, a njihova posljedica je i slabija promjenljivost kako pozitivnih, tako i negativnih činilaca demografskog razvoja, te će kretanje stanovništva Dalmacije u odnosu na ostale zemlje koje pripadaju talijanskom i istočnom prostoru biti stalno različita.

Slično krunskim zemljama Carevine i njihovi glavni gradovi pokazuju uz stanovita odstupanja (Graz, Ljubljana) znatnu podudarnost sa stanjem prethodnih pokazatelja demografskog razvoja. Izrazito visoku smrtnost stanovništva Zadra, te u vezi s njom, njegovo drugo mjesto u ukupnom poretku glavnih gradova carevine i u ovom je slučaju u mnogome uslovlje na međuzavisnim prožimanjem gospodarskih, društvenih i demografskih gibanja u Dalmaciji, te posebnošću vlastitog procesa razvoja, kao službenog glavnog grada Dalmacije.

Govoreći o ostalim aspektima demografskog gibanja u Zadru, spomenuli smo znatnu koncentraciju zdravstveno-humanitarnih ustanova u koje su pristizala nahoćad, bolesno, onemoćalo i neproduktivno stanovništvo kako glavnog grada, tako i cijele pokrajine. Prepuštajući se skrbi javnih ustanova i gradskih dobrotvornih organizacija, znatan dio ovog stanovništva najčešće je u gradu ostajao sve do svoje smrti, te su u statističkim popisima i izvještajima ubrajani u kretanje stope smrtnosti Zadra.

Premda ne izrazito značajan, činilac smrtnosti gradskog stanovništva predstavljale su epidemije i bolesti. Nepovoljne stambene i zdravstvene prilike prenapučenih predgrađa, stalan nedostatak pitke vode, te nedovoljan broj zdravstvenih ustanova i obučenog osoblja, napose u blizini zdravstveno najugroženijih pučkih predgrađa, olakšavali su prodor i širenje bolesti i zaraza. Tako će npr. 1836. godina ostati zapamćena po epidemiji kolere u čitavoj Dalmaciji, a napose u zadarskom okrugu, prilikom čega će tečajem godine smrtno oboljeti 166 zadarskih građana. Usporkos obvezatnom cijepljenju nisu bile rijetke ni učestale pojave boginja, trbušnog tifusa, dizin-

terije, tuberkuloze i drugih zaraznih bolesti, posebno opasnih za dio stanovništva najmlađe životne dobi i smanjene fizičke otpornosti.⁶⁰

Usprkos nerijetkim pošastima epidemija i zaraznih bolesti pojačanih i teže otklonjivih uslijed nezadovoljavajućih zdravstveno-higijenskih mjera stopa smrtnosti zadarskog stanovništva najvećim je dijelom ovisila o redovnim, prirodnim uzrocima smrtnosti, te opsegu povećanja ili smanjenja ukupne gradske populacije, neposredno povezane sa pravicima i intenzitetom migracijskih tokova na prostoru Dalmacije tijekom prve polovine XIX stoljeća.

U drugom praćenom razdoblju od 1848—50. godine, sve krunske zemlje osim Donje Austrije, Salzburga i Koruške, bilježe porast stope smrtnosti. Podijeljenost na zemlje mediteranskog i istočnog prostora sa višim i zemlje alpskog prostora sa nižim mortalitetom, narušava, pored Donje Austrije i Dalmacija, kao i u prethodnom razdoblju.

U razdoblju od 1848—50. godine Dalmacija ne bilježi značajnije prirodne ili gospodarske poremećaje, te po prvi puta, nakon dugotrajnih i iscrpljujućih ciklusa nerodice, bilježi obilnije prinose u poljoprivrednoj proizvodnji.⁶¹ Raniji zamah iseljavanja populacije agrarnog zaleđa nije se međutim mogao zaustaviti u kratkotrajnom vremenskom razdoblju. Iako se dio stanovništva vraća nakon nekoliko godina boravka u dalmatinskim obalnim gradovima ili susjednim krunskim zemljama, njihov se povratak nije mogao bitnije odraziti na sve aspekte demografskog razvoja Dalmacije. Stoga sva tri povezana činioca demografskih kretanja u Dalmaciji (natalitet, broj vjenčanja i mortalitet) tvore, u neposrednom ozračju društveno-gospodarskog razvoja pokrajine, međusobno isprepletenu i zavisnu cjelinu slabo promjenjivu tijekom tridesetih i četrdesetih godina XIX stoljeća.

BROJ UMRLIH U KRUNSKIM ZEMLJAMA (na 100000 stanovnika)

Poredak prema prosjeku 1830—47. godine:		Poredak prema prosjeku 1848—50. godine:	
1. Galicija	3799	1. Galicija	4637
2. Donja Austrija	3626	2. Šleska	4296
3. Lombardija	3486	3. Bukovina	3712
4. Venecija	3443	4. Donja Austrija	3624
5. Moravska	3211	5. Venecija	3615
6. Šleska	3085	6. Moravska	3571
7. Salzburg	2939	7. Lombardija	3516
8. Češka	2936	8. Češka	3289
9. Primorje	2912	9. Primorje	3156
10. Štajerska	2886	10. Štajerska	3013
11. Gornja Austrija	2780	11. Kranjska	2954
12. Tirol	2772	12. Tirol	2905
13. Bukovina	2760	13. Gornja Austrija	2794
14. Koruška	2748	14. Salzburg	2789
15. Kranjska	2651	15. Koruška	2704
16. DALMACIJA	2219	16. DALMACIJA	2576

Nasuprot krunskim zemljama koje u odnosu na prethodno razdoblje ne bilježe izrazitija odstupanja, glavni gradovi pokazuju znatno raznovrsniju demografsku aktivnost. Ponajprije, dio gradova koji su u drugom razdoblju

⁶⁰ R. Jelić, *Zdravstvo...*, nav. dj., str. 508—509; Š. Peričić, *Oskudica...*, nav. dj., str. 24—27; Id., *Gospodarstvo...*, nav. dj., str. 316.

⁶¹ Š. Peričić, *Oskudica...*, nav. dj., str. 9—11.

redovito bilježiti pad broja vjenčanja i nataliteta (Zadar, Lavov, Beč, Milano, Innsbruck), ne samo da ne bilježe porast smrtnosti stanovništva, već nje-gov značajan pad. Stoga i Zadar u razdoblju sužavanja migracijskih valova upravljenih ka glavnim gradskim središtima Dalmacije u posljednjim godi-nama prve polovine XIX stoljeća bilježi pored izrazitog opadanja pozitiv-nih činilaca demografskog kretanja, također i značajan pad mortaliteta stanovništva.

BROJ UMRLIH U GLAVNIM GRADOVIMA (na 10000 stanovnika)

Poredak prema prosjeku 1830—47. godine:		Poredak prema prosjeku 1848—50. godine:	
1. Lavov	537	1. Opava	588
2. ZADAR	479	2. Lavov	530
3. Beč	448	3. Linz	499
4. Prag	398	4. Brno	487
5. Linz	394	5. Prag	486
6. Venecija	394	6. ZADAR	462
7. Milano	389	7. Venecija	450
8. Brno	369	8. Ljubljana	415
9. Ljubljana	348	9. Beč	401
10. Graz	346	10. Graz	370
11. Opava	337	11. Milano	341
12. Innsbruck	316	12. Celovec	339
13. Celovec	313	13. Innsbruck	307

Izvor: J. Hain, nav. dj., str. 427, 430, 470—471.

SMRTNOST U DALMACIJI 1839—1844. GODINE (prema uzrocima)

	Bolesti				Nasilna smrt					ukupno
	locale	ordinaria	epidemije	boginje	samouboj- stvo	davljenje	ubojstvo	nesreća	pogubljenje	
1839.	8398	215	217	2	6	1	50	87	1	8977
1840.	9069	262	101	13	7		51	107		9610
1841.	8607	378	166	7	5		51	101		9315
1842.	8040	416	140	39	5		48	105		8793
1843.	7599	367	308	61	10	7	38	73		8463
1844.	8036	222	229	20	5	2	58	100	1	8673
Ukupno	49749	1860	1161	142	38	10	296	573	2	53831
Prosjeck	8291	310	194	24	6	2	49	96		8972

Izvor: F. Carrara, nav. dj., str. 120

Smrtnost djece

Smrtnost stanovništva najmlađe životne dobi jedan je od najkarakterističnijih aspekata mortaliteta i općenitog usmjerenja demografskog razvoja zemalja i glavnih gradova carevine.

Premda su stanovite iznimke i odstupanja mogućnost koju ne smijemo zanemariti, pravilom ostaje međuzavisnost kretanja smrtnosti dječje populacije sa ostalim činiocima demografskog razvoja, tj. brojem vjenčanja, na-

talitetom, napose nezakonite djece i mortalitetom, prilikom čega se izrazitija smrtnost najmlađeg dijela stanovništva napose očituje u skupini nezakonito rođenih, u velikoj mjeri smještenih u dobrotvornim ustanovama većih gradskih središta. S druge strane, nepovoljne zdravstveno-higijenske i stambene prilike, te nekontrolirani priliv u prenapučene četvrti socijalno ugroženih slojeva gradskog društva, uvjetovali su i veću koncentraciju i smrtnost nezakonito rođenog stanovništva u zemljama i gradovima znatnije mogućnosti privlačenja, zapošljavanja i trajnijeg zadržavanja vangradskog stanovništva raznorodnog nacionalnog i društvenog porijekla.

Sve zemlje carevine bilježe veću smrtnost najmlađe populacije prije njihove navršene prve godine života, tj. u dobi kada je dječji organizam i otpornost najugroženiji.

U dobi od 1—4 godine života smrtnost djece znatno je smanjena, djelom zbog veće otpornosti organizma, no napose zbog izrazite smrtnosti do prve godine starosti, te smanjenje mogućnosti zadržavanja prethodno visoke razine mortaliteta. Podjelu na zemlje mediteranskog i istočnog prostora s, jedne te alpskog prostora s druge strane, i u ovom slučaju narušavaju zemlje, koje su i ranije bilježile odstupanje od demografskog razvoja pripadajućih skupina. Tako npr. Donja Austrija poradi izrazito visokog broja nezakonito rođene djece i mortaliteta uopće, te osrednje izraženog broja vjenčanja i nataliteta, bilježi najvišu smrtnost najmlađe populacije. Prodor u skupinu zemalja u gornjem dijelu ljestvice čini i Gornja Austrija, prema statistički pokazatelji broja vjenčanja (10. mjesto), nataliteta (12. mjesto), nataliteta nezakonito rođene djece (4. mjesto) i mortaliteta (9. mjesto), ukazuju na stanovit nesrazmjer demografskog razvoja.

Izuzev Donje (1. mjesto) i Gornje Austrije (5. mjesto), najveću smrtnost dječje populacije bilježe Lombardija, Venecija i Moravska, zemlje koje su i u ostalim aspektima demografskog razvoja zabilježile najviša mjesta u ukupnom poretku, izuzev u broju nezakonito rođenih. Središnji dio ljestvice zauzimaju zemlje istočnog djela Carevine (Galicijska, Češka, Šleska), koje su, izuzev Galicije, i s obzirom na ostale činioce demografskih gibanja tvorile prijelaz između zemalja alpskog prostora i mediteranskog trokuta.

Treća zemlja koja brojčanim pokazateljima i mjestom u poretku predstavlja iznimku i u ovom je slučaju Dalmacija. Slično ranijim primjerima demografskog razvoja, tako i u primjeru smrtnosti dječjeg stanovništva Dalmacija bilježi najnižu smrtnost, te između ostalih carevinskih zemalja zauzima posljednje mjesto, prilikom čega je zanimljivo ukazati na prosječnu dobnu strukturu umrlog stanovništva Dalmacije, kao što je vidljivo iz tabele koju prilazemo na kraju poglavlja.⁶²

Smrtnost novorođene djece do prve godine života izrazitija je u ostalim krunskim zemljama nego u Dalmaciji, da bi u slijedeća dva dobna razreda, od prve do četvrti i od četvrti do dvadesete godine života, kada je dječji organizam otporniji, Dalmacija bilježila izrazitiji postotak smrtnosti stanovništva. Slična zapažanja bilježimo i u dobi stanovništva od 20—40 godine, da bi se konstantno veća smrtnost populacije u Dalmaciji neznatno narušila u dobno zrelijoj skupini od 40—60 godina života. U slijedeće dvije dobne skupine, od 60—80 i 80—100 godina smrtnost stanovništva Dalmacije ponovo je izrazitija u odnosu na ostale krunske zemlje.

⁶² Zaključno poglavlje izrađeno je na bazi grafova priloženih na kraju rada.

Prema tome, smrtnost najmlađe populacije do prve godine života, nije u Dalmaciji izrazito visoka, nasuprot čemu u gotovo svim drugim skupinama bilježi veći postotak smrtnosti, te stoga Dalmaciju obilježava zasebna pojava demografskog razvoja čije ćemo održavanje isto tako moći primjetiti i u slučaju Zadra, gdje je također primjetna niža smrtnost stanovništva najmlađe dobne skupine i također njena znatnija izraženost kod stanovništva zrelije životne dobi u usporedbi sa ostalim carevinskim zemljama i gradovima.

Slično carevinskim zemljama, i njihove glavne gradove obilježava izrazitija smrtnost dječje populacije do prve godine života, te stoga brojčani pokazatelji i poredak gradova (uz izuzetak Opave, Milana i Beča) u znatnoj mjeri slijede stanje vlastitih zemalja. Razlog ujednačenosti omjera smrtnosti najmlađeg dijela stanovništva zemalja i gradova nalazimo u svojstvima i preduvjetima njihovog urbanog karaktera. Stoga, premda su u gradu okupljene dobrotvorne i zdravstveno-humanitarne ustanove (bolnice, rodilišta, nahodišta), gdje je smrtnost zbog velike koncentracije djece i pri samom porodu ili u najranijoj dobi nerijetka pojava, ipak su prednosti gradskog nad seoskim naseljem (blizina liječničke pomoći, lakša mogućnost nabave lijekova, kvalitetnija zdravstvena zaštita itd.) uvjetovale uravnoteženiji mortalitet ovog dijela stanovništva zemalja i gradova.

SMRTNOST DJECE U KRUNSKIM ZEMLJAMA (1830—47) (na 10000 novorođenih)

	0—4	Starost 0—1	1—4	Mrtvo- rođeni
1. Donja Austrija	4382	3544	838	3701
2. Venecija	4240	3187	1053	3250
3. Lombardija	4013	2923	1090	3008
4. Moravska	3721	2523	1198	2599
5. Gornja Austrija	3651	2970	681	3104
6. Galicija	3629	2256	1373	2322
7. Češka	3603	2630	973	2757
8. Šleska	3496	2417	1079	2542
9. Tirol	3440	2433	1007	2465
10. Štajerska	3165	2326	839	2453
11. Koruška	3029	2306	723	2367
12. Kranjska	3017	1732	1285	1847
13. DALMACIJA	2431	1507	924	1552

Zanimljiv je, a i naizgled proturječan, mortalitet dječje populacije Zadra. Naime, u razdoblju od 1830—45. godine Zadar bilježi najveći broj vjenčanja, natalitet i mortalitet, da bi međutim, u istom razdoblju u usporedbi sa ostalim glavnim gradovima Carevine, zabilježio jedan od najnižih postotaka nezakonito rođene djece. Stoga se, kao što smo to vidjeli i na primjeru Dalmacije, u slučaju Zadra ne radi prvenstveno o smrtnosti najmlađe populacije, već o izrazito višoj smrtnosti stanovništva starijih dobni skupina.

SMRTNOST DJECE U GLAVNIM GRADOVIMA (1830—47) (na 10000
novorođenih)

	0—4	Starost 0—1	1—4	Mrtvo- rođeni
1. Opava	4561	3155	1406	3299
2. Venecija	4304	2906	1398	3105
3. Lavov	4284	2762	1522	3068
4. Brno	4062	2929	1133	3099
5. Linz	3938	3131	807	3453
6. Beč	3905	3163	742	3411
7. Innsbruck	3520	2688	840	2870
8. Milano	3458	2712	746	2949
9. Celovec	3307	2662	645	2874
10. Prag	3300	2300	1000	2608
11. Ljubljana	3004	2073	931	2291
12. ZADAR	2875	1618	1257	1945
13. Graz	2208	1837	371	1988

Izvor: J. Hain, nav. dj., str. 462—464

DOBNA STRUKTURA UMRLOG STANOVNIŠTVA (1828—
—1833) (na 10000 umrlih)

Starosni razredi	Prosjek za DALMACIJU	Prosjek za Austrijsku carevinu
0—1	2202	3219
1—4	1346	1321
4—20	1178	989
20—40	1292	1122
40—60	1412	1425
60—80	1892	1589
80—100	654	327
100—	20	8

Izvor: F. Carrara, nav. dj., str. 119

DEMOGRAFSKI RAZVOJ KRUNSKIH ZEMALJA AUSTRIJSKE CAREVINE

Kao zaključak ovog rada pokušati ćemo sagledati kretanje broja stanovnika krunskih zemalja kao cjeloviti proces sastavljen od nekoliko elemenata. Ograničiti ćemo se na demografski razvoj od 1830. do 1846. godine, pošto se podaci J. Haina za 1851. i njegove procjene za 1852. godinu ne čine pouzdani, niti se bez dubljih analiza mogu izravnati sa podacima iz prethodnih godišta. Zato ćemo podatke za 1852. godinu donijeti samo u tablici efektivnog civilnog stanovništva, ali se na njih u tekstu nećemo osvrtni.

Kao prvi element promatrati ćemo prirodni prirast pojedinih zemalja. Vrh tablice zauzimaju Bukovina i Češka, a vrlo su im blizu mediteranske slavenske zemlje Primorje i Dalmacija. Slijede ih Moravska i Lombardija, te Galicija. U drugoj polovini tablice vrh zauzimaju Kranjska, Venecija i

Stajerska, dok su ostale zemlje alpskog prostora razmještene ispod njih. Na posljednjem je mjestu Salzburg sa neznatnim prirodnim prirastom, gotovo deset puta slabijim od ostalih. Ponovo se jasno ocrtava podjela na zemlje mediteransko-istočnog i alpskog prostora uz izuzetak prodora Kranjske iznad Venecije. Dalmacija ovdje ne zauzima mjesto unutar skupine zemalja alpskog prostora, kao što je to bio slučaj prilikom razmatranja pojedinih elemenata vitalne statistike, nego zauzima položaj između zemalja mediteranskog i istočnog prostora.

Osim prirodnog prirasta drugi važni element porasta broja stanovnika predstavlja »migracioni saldo«, tj. razlika broja odsutnog domaćeg stanovništva i prisutnih stranaca kao i useljenih i iseljenih. J. Hain o tome nažalost uglavnom ne daje podatke, a pogotovo ne za Dalmaciju, no o tome nam određenu sliku može pružiti odnos prirodnog prirasta i apsolutnog porasta broja stanovnika, te odnos muškog i ženskog stanovništva na početku i na kraju promatranog perioda. Trajno jači prirodni prirast od porasta imaju Lombardija, Šleska, Bukovina, Kranjska, Češka i Moravska, a trajno slabiji Donja Austrija, Stajerska i Dalmacija. Venecija, Gornja Austrija, Primorje, Galicija, Salzburg i Koruška imaju početkom perioda jači, a kasnije slabiji prirodni prirast. Tirol stalno ima niži prirodni prirast, ali je on 1840. godine izjednačen sa porastom. Prema tome, možemo pretpostaviti trajni proces iseljavanja iz zemalja svrstanih u prvu grupu, a trajni proces jačeg useljavanja kod zemalja druge grupe, dok se ti procesi kod ostalih zemalja vremenom smjenjuju. Pomalo začuđuje položaj Dalmacije unutar druge grupe, pošto je poznato da je već tada trajao proces ekonomske emigracije. Smatramo, da se to može objasniti useljavanjem stanovništva iz još više ekonomski ugroženih krajeva (Hercegovine, Crne Gore i Like).

Kad promatramo odnos muškog i ženskog dijela stanovništva primjećujemo da je kod svih zemalja prve grupe sa pojačanim iseljavanjem primjetan znatno veći postotak ženskog stanovništva. Izuzetak čini Lombardija koja ima neznatan višak muškog stanovništva, koji tokom promatranog perioda postaje sve manji. Unutar druge skupine Donja Austrija i Stajerska pokazuju tendenciju normalizacije udjela muškog i ženskog stanovništva, iako i na kraju perioda imaju neznatni višak ženskog stanovništva. Dalmacija je specifična, jer uz konstantni višak muškog stanovništva jedina pokazuje tendenciju njegovog još većeg povećanja. Ostale zemlje, osim Venecije i Bukovine, imaju trajni višak ženskog dijela stanovništva. Unatoč tome, sve one osim Koruške, pokazuju tendenciju normalizacije tog odnosa. Venecija početkom promatranog perioda ima neznatni višak ženskog, a krajem muškog dijela stanovništva. Specifičan slučaj predstavlja i Bukovina, koja 1830. godine ima veliki višak muškog stanovništva, da bi se 1846. godine odnos gotovo normalizirao.

Promatramo li porast broja stanovnika pojedinih krunskih zemalja u trogodišnjim periodima od 1831. do 1846. godine, pošto nam on pruža jasniju i ujedno točniju sliku, primjetiti ćemo da većina zemalja u navedenom periodu proživljava periode demografskih kriza i oporavaka. Jedino Dalmacija ne bilježi znatne poremećaje u trajnom demografskom porastu. Nasuprot tome u periodu 1831—34. sve krunske zemlje osim Tirola i Koruške u kojima kriza nastupa tek u periodu 1834—37. godine, bilježe demografsku krizu različitog intenziteta, koja se u nekima od njih (Češkoj, Moravskoj, Veneciji, Lombardiji i Donjoj Austriji) traje sve do 1837. godine.

Kriza je najveća u Galiciji i Salzburgu, gdje čak dolazi i do zamjetnog smanjivanja apsolutnog broja stanovnika. U Gornjoj Austriji kriza se nakon smirivanja ponovno obnavlja i traje od 1837. do 1840. godine, kada sve druge zemlje bilježe demografski oporavak. Kriza se 1840. godine ponovo obnavlja u Štajerskoj, Primorju i Salzburgu, da bi 1843. godine u Primorju i Štajerskoj došlo do demografskog oporavka, a do ponovnog zamaha krize u Veneciji i Češkoj. U Salzburgu se kriza nastavlja i poprima još veće razmjere.

Pomaknemo li granicu promatranog perioda nešto ranije primjetiti ćemo da krize nije bila pošteđena ni Dalmacija, samo da je ona u njoj nastupila nešto ranije, 1828. godine, i završila se do 1831. godine. Osim nje i ostale mediteranske zemlje (Lombardija, Venecija i Primorje), a izgleda i Galicija, također proživljavaju demografsku krizu već od 1828. godine.

Zanimljivo je naposljetku primjetiti, ako promatramo odvojeno porast muškog i ženskog stanovništva da se žensko stanovništvo Dalmacije, Venecije i Tirola trajno slabije razvija nego muško. Karakterističan je i slučaj Donje i Gornje Austrije i Štajerske, kod kojih se u prvom djelu perioda brže razvija žensko, a u drugom muško stanovništvo, što bi također moglo upućivati na početak useljavanja stranog stanovništva u te zemlje. Karakteristično je da Koruška, Venecija i Dalmacija pokazuju određeni »paralelni« razvoj muškog i ženskog stanovništva, tj. ženski dio populacije proživljava određeni demografski proces sa trogodišnjim zakašnjenjem u odnosu na muški. Tako u Koruškoj početkom promatranog perioda (1831—34) dolazi do izrazite krize muškog stanovništva, koje slijedi kriza ženskog stanovništva (1834—37). U Dalmaciji primjećujemo suprotan slučaj. Žensko stanovništvo naglo raste 1832—34. godine, a muško je naglo raslo 1830—32. godine. U Veneciji početkom perioda žensko stanovništvo izrazito slabo raste, što je vjerojatno posljedica istovjetnog procesa kod muške populacije u prethodnim godinama. Mislimo da bi se to moglo objasniti trajnim iseljavanjem ili useljavanjem prilikom kojeg useljenici ili iseljenici sa sobom odvoje i svoje obitelji. Zakašnjenje u tom slučaju nastaje zbog toga što se prvo iseljavaju ili useljavaju samo muškarci, koji dovode obitelji za sobom tek nakon što se donekle smjeste u novoj sredini.

Kada promatramo gustoću broja naselja u usporedbi sa gustoćom broja kuća na austrijsku kvadratnu milju (55,5 km²) primjećujemo da je naseljenost najveća u Veneciji sa malim brojem velikih naselja, a najmanja u Salzburgu sa malim brojem malih naselja. Drugo mjesto zauzima Bukovina, a iza nje su Galicija, Lombardija, Primorje, Moravska, Šleska i Dalmacija. Sve austrijske i slovenske zemlje, te Češka, nalaze se u donjem dijelu tablice.

Kod gustoće naseljenosti prema broju stanovnika situacija je nešto drugačija. Najveća je gustoća u Lombardiji, te Veneciji i Šleskoj, a slijede ih Češka, Moravska i Donja Austrija. Sredinu tablice zauzimaju Galicija, Gornja Austrija i Primorje. Najslabije su naseljene Koruška, Tirol, Salzburg i Dalmacija. Promotrimo li osim toga promjenu u gustoći naseljenosti zemalja Austrijske carevine 1830. (karta 5) i 1846. godine (karta 6) primjećujemo da Venecija, Šleska, Donja Austrija i Bukovina jedine prelaze iz višeg u niži rang. Dalmacija unatoč izrazito velikom porastu broja stanovnika i dalje ostaje u najnižem razredu, što također svjedoči o daleko većim mogućnostima demografskog razvoja Dalmacije od onih koji su se usljed nepovoljnih preduvjeta mogli postići.

Pokušamo li sada dati karakteristike demografskog razvoja pojedinih zemalja vidljiva je sličnost demografskog razvoja pojedinih geografskih regija. Unatoč tome različitost gospodarskog razvoja dovodi do različitosti demografskih kretanja unutar pojedinih regija.

Talijanske zemlje Venecija i Lombardija obilježene su visokim prirodnim prirastom i vrlo visokom gustoćom naseljenosti. Njihov demografski razvoj ipak je različit, pošto se dosta bitno razlikuju po gospodarskim i geografskim karakteristikama. Demografska kriza u Lombardiji nastupila je 1828. i trajala do 1837. godine, a izgleda da se proces iseljavanja stanovništva nastavio i nakon te godine. Istovremeno je i Venecija bila pogođena demografskom krizom, ali je ona, za razliku od krize u Lombardiji, bila jačeg intenziteta, naročito do 1834. godine. Venecija je ponovo pogođena vrlo slabom demografskom krizom 1843—46. godine. Unatoč tome, proces useljavanja, koji je započeo oko 1840. godine i dalje je tekao.

Primorje (Trst, Gorica i Istra) također je obilježeno vrlo visokim prirodnim prirastom i malom gustoćom naseljenosti. U pravom smislu nije ni bilo izloženo demografskim krizama, pošto su one (1828—34, 1840—43. godine) bile vrlo slabog intenziteta. Slično tome izmjenjivala su se razdoblja pojačanog useljavanja i iseljavanja, ali bez većeg utjecaja na kretanje stanovništva.

Štajerska i Kranjska nalaze se po prirodnom prirastu na sredini ljestvice krunskih zemalja. Obje zemlje su relativno slabo naseljene i to uglavnom vrlo malim naseljima. Bile su izložene demografskoj krizi jakog intenziteta od 1831. do 1834. godine, koja se u Štajerskoj u manjem obimu pojavila 1840—43. godine. Za razliku od Štajerske, u koju je proces useljavanja trajno prisutan, Kranjska bilježi trajni proces pojačanog iseljavanja.

Alpske zemlje (Tirol, Salzburg, Koruška, Gornja Austrija) i Donja Austrija obilježene su niskim prirodnim prirastom. Tirol, Salzburg i Koruška su vrlo slabo naseljene, dok su Gornja i Donja Austrija jače naseljene. Donja Austrija krajem promatranog razdoblja čak ima dosta visoku gustoću naseljenosti, ali to zapravo nije rezultat jednolikog porasta stanovništva, nego naglog razvoja glavnog grada Beča. Najviše izložen demografskim krizama bio je Salzburg, a najmanje Donja Austrija u kojoj je kriza slabog intenziteta trajala od 1831—37. godine. Gornja Austrija bila je pogođena vrlo jakim demografskom krizom u dva navrata 1831—34. i 1837—40. godine. Koruška je također pogođena jakim demografskom krizom, koja je vrlo dugo trajala (1831—40), a vrhunac je dostigla na samom kraju (1837—40). Tirol je jedina krunska zemlja u kojem je kriza jake snage trajala od 1834. do 1837. godine. Unatoč svemu navedenom sve zemlje bilježe jači proces useljavanja od iseljavanja.

Češka, Moravska i Šleska obilježene su vrlo visokim prirodnim prirastom i velikom gustoćom naseljenosti. Trajno je prisutan proces iseljavanja. Sve tri zemlje pogođene su demografskom krizom nakon 1831. godine, ali ona u Češkoj nije bila velike jačine. U Šleskoj kriza prestaje već 1834. godine, dok se u Češkoj i Moravskoj nastavlja do 1837. godine.

Galicija je površinom i brojem stanovnika najveća krunska zemlja. U promatranom periodu i Bukovina je bila njen sastavni dio, ali ju je J. Hain promatrao posebno pošto je u trenutku kada je on pisao bila oformljena kao posebna krunska zemlja (vojvodstvo). Demografski razvoj im je vrlo

različit. Galicija ima prosječan, a Bukovina vrlo visoki prirodni prirast. Demografska kriza traje istodobno (1831—34), ali dok je u Bukovini slaba, u Galiciji poprima katastrofalne razmjere. Izgleda da je u Bukovini unatoč tome trajan proces iseljavanja, dok u Galiciji razdoblje jačeg useljavanja počinje oko 1840. godine.

Budući da nas demografski razvoj kraljevine Dalmacije zanima više od demografskog razvoja ostalih krunskih zemalja nešto ćemo se više zadržati na njegovim pokazateljima. Dalmacija je jedna od najslabije naseljenih pokrajina Austrijske Carevine. Broj i veličina naselja je također nizak. Obilježava je vrlo visoki prirodni prirast, koji je rezultat niske stope mortaliteta, budući da je natalitet prilično slab. Smatramo da ga se može objasniti prosječno dugim životnim vijekom. U promatranom razdoblju Dalmacija je bila pošteđena izrazitijih demografskih kriza, unatoč nepovoljnim okolnostima u kojima se njen demografski razvoj odvijao. Najjača kriza zbilja se neposredno prije toga, kada je došlo i do smanjivanja apsolutnog broja stanovništva pokrajine. Krize su se javljale početkom tridesetih i četrdesetih godina, ali se nisu jače odrazile na demografski razvoj. Čini se da je tokom cijelog razdoblja tekao proces useljavanja iz ekonomski još ugroženijih područja, ali da je to uglavnom bilo privremeno useljavanje muškog stanovništva. Veća povećanja ženskog djela populacije Dalmacije bilježi samo tokom 1832—34. i 1836—37. godinu, kada vjerojatno dolazi do useljavanja iz ekonomski i politički nesigurnih bosansko-hercegovačkih područja. Takva useljavanja mogla su imati trajniji karakter. Obim useljavanja morao je biti velik, pošto je poznato da je tada u Dalmaciji već započeo i proces iseljavanja.

PRIRODNI PRIRAST KRUNSKIH ZEMALJA CAREVINE

Prosjeak prema razdoblju 1830—47. godine:		Prosjeak prema razdoblju 1848—50. godine:	
1. Bukovina	1824	1. Češka	748
2. Češka	1053	2. Primorje	521
3. Primorje	973	3. Bukovina	361
4. DALMACIJA	965	4. Lombardija	352
5. Šleska	859	5. Kranjska	318
6. Moravska	776	6. Moravska	284
7. Lombardija	728	7. Donja Austrija	282
8. Galicija	611	8. Koruška	272
9. Kranjska	591	9. Štajerska	260
10. Venecija	544	10. Tirol	181
11. Štajerska	504	11. DALMACIJA	174
12. Tirol	411	12. Gornja Austrija	137
13. Donja Austrija	300	13. Venecija	100
14. Koruška	270	14. Salzburg	96
15. Gornja Austrija	262	15. Galicija	—531
16. Salzburg	27	16. Šleska	—783

Izračunato prema prosječnom broju rođenih i umrlih.

Svrha ovog rada bila je upozoravanje na vrijednost demografskih istraživanja iz tzv. »predstatističkog« razdoblja, među kojima navedeno djelo J. Haina zauzima istaknuto mjesto. Svjesni smo da je ovim prilogom istraživanje navedene problematike tek otvoreno, te da će tek budući radovi dati detaljnije odgovore na ostala pitanja demografskog razvoja Dalmacije i Zadra u okviru krunskih zemalja i gradova Austrijske Carevine tridesetih i četrdesetih godina XIX stoljeća.

Iz svega navedenog vidljivo je da u Dalmaciji još nije proveden proces demografske tranzicije, te da se demoreprodukcijaska struktura stanovništva još razvija u tradicionalnim okvirima.

Riassunto

IL CONTRIBUTO SCIENTIFICO DELLO SVILUPPO DEMOGRAFICO DELLA DALMAZIA E DI ZADAR NEGLI ANNI TRENTA E QUARANTA DEL XIX SECOLO

Lovorka Čoralić

L'autore prende in analisi lo sviluppo demografico della Dalmazia e di Zadar negli anni trenta e quaranta del XIX secolo, i loro rapporti con gli altri territori del l'Impero austriaco nonché i loro contatti con le città principali del Regno.

Nella parte introduttiva l'autore espone un'analisi generale della produzione scientifica nel campo della demografia storica riferentesi alla Dalmazia e rileva una valutazione critica di una delle principali fonti di studio di tale problematica il »Handbuch der Statistik des Oesterreichischen Kaiserstaates« di J. Haine del 1852.

Dopo aver esposto in linee generali la situazione socioeconomica della Dalmazia e di Zadar nel succitato periodo, l'autore prende in analisi gli indizi dello sviluppo demografico (il numero effettivo degli abitanti, il numero dei matrimoni contratti, l'età media degli sposi, la natalità dei matrimoni conseguiti, il numero dei figli adulterini, la mortalità in genere e quella dei bambini, l'età media delle persone morte) seguendo un metodo di comparazione con lo sviluppo demografico presente nelle altre regioni della Corona, nonché con le città dell'Impero; spiegando conseguentemente le regioni che apportarono alle singole risultanti.

Nel capitolo conclusivo l'autore analizza lo sviluppo demografico in genere, presente in tutte le regioni della Corona Imperiale, rilevando in particolar modo la densità della popolazione, il saldo migratorio nonché l'incremento naturale della popolazione. Arriva alla conclusione che la Dalmazia nonostante le difficili condizioni di vita, permaneva tuttavia un territorio agiato dal punto di vista economico e politico, per gli abitanti che si trovavano nei territori minacciati dall'Impero Turco; l'incremento naturale della popolazione della regione va spiegato perciò in tal modo. E' da ritenersi che lo sviluppo demografico della Dalmazia si fosse sviluppato nell'ambito delle possibilità tradizionali, che quindi, il processo di trasizione demografica non fosse ancora iniziato.

FILOZOFSKI FAKULTET ZAGREB - HUMANISTIČKE I DRUŠTVENE ZNANOSTI

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
ИНСТИТУТ ХОРВАТСКОЙ ИСТОРИИ

RADOVI

VOL. 23

ZAGREB

1990.

FILOZOFSKI FAKULTET ZAGREB - HUMANISTIČKE I DRUŠTVENE ZNANOSTI

Izdavač: ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST

UREDNIČKI ODBOR

Branka BOBAN, Zagreb, Mirjana GROSS, Zagreb, Josip LUČIĆ, Zagreb, Marijan MATICKA, Zagreb, Ivan OČAK, Zagreb, Tomislav RAUKAR, Zagreb, Petar STRČIĆ, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Josip LUČIĆ, Zagreb

Adresa uredništva: Filozofski fakultet Zagreb — Humanističke i društvene znanosti, Zagreb, Krčka ul. 1

Časopis izlazi jednom godišnje

Izdavanje časopisa sufinancira Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad SR Hrvatske - VII.

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu SR Hrvatske br. 6859/1 od 5. X. 1982. časopis »Radovi« oslobođen je plaćanja poreza na promet proizvoda.

Časopis je registriran u Republičkom komitetu za informacije SR Hrvatske pod br. UP-547/2 — 84 — 1984.